

A literature Review and An Introduction to Free Zone and Special Economic Zone Models

 <https://doi.org/10.22034/bs.2025.2056746.3088>

Hossein Abbasi*, Associate Professor, Department of Business Administration, Faculty of Economics and Management, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Received: 27 Mar 2025

Revised: 30May 2025

Accepted: 2 June 2025

Free Zones/ Free Zone Components/ Special Economic Zones/ Export Processing Zones/ Free Trade Zones

This study aimed to identify and introduce free zone models worldwide. By systematically reviewing the literature and examining articles published in domestic and foreign databases; the components, elements and features of free zones were identified and classified into three elements: legal frameworks, incentives and infrastructure. The legal framework comprises a clear and coherent set of laws and regulations governing economic activities in the zone. Incentives refer to tax and financial benefits provided to attract investment and business in free zones. Infrastructure provides the necessary facilities and utilities for the effective operation of companies. The interaction between these components is very important for the success of free zones and the integration and balance between these three components must be ensured. If there are failures in, or incomplete or inadequate infrastructure, the effectiveness of a free zone - even one with a strong legal framework and attractive incentives – decreases, and vice versa. By providing the essential knowledge and information about free zones, this article provides the necessary insight to distinguish free zones from other economic zones and assess their feasibility for a country. It also, by identifying and introducing the core components of a free zone, enabling ongoing evaluations and the improvement of zone performance.

Data Availability

The data used or generated in this research are presented in the text of the article.

Conflicts of interest

The authors of this paper declared no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

---

* Corresponding Author: h.abbasi@tabrizu.ac.ir

 <https://doi.org/10.22034/bs.2025.2056746.3088>

مقاله پژوهشی

مروری بر ادبیات و معرفی مدل‌های مناطق آزاد و مناطق ویژه اقتصادی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۷ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲

حسین عباسی^۱

چکیده

برای فعالیت موثر شرکت‌ها فراهم می‌کند. تعامل بین این مؤلفه‌ها برای موفقیت مناطق آزاد بسیار مهم است و باید از یکپارچگی و تعادل بین همه اجزا اطمینان حاصل شود. در صورت نارسایی، ناقص یا ناکافی بودن زیرساخت‌ها، اثربخشی یک منطقه آزاد با چارچوب قانونی مستحکم و مشوق‌های جذاب کاهش می‌یابد و بالعکس. این مقاله با ارائه دانش و معلومات مورد نیاز در مورد مناطق آزاد، بینش لازم را برای تمایز مناطق آزاد از سایر مناطق اقتصادی و ارزیابی امکان‌سنجی آن‌ها در یک کشور فراهم می‌نماید. همچنین، با شناسایی و معرفی اجزای تشکیل دهنده منطقه آزاد، ارزیابی‌های منظم و بهبود عملکرد مناطق را امکان‌پذیر می‌سازد.

این مطالعه با هدف شناسایی و معرفی مدل‌های مناطق آزاد در سطح جهان انجام شد. با مرور سیستماتیک ادبیات و بررسی مقالات منتشر شده با موضوع پژوهش در پایگاه‌های اطلاعاتی داخلی و خارجی؛ اجزا، عناصر و مؤلفه‌های مناطق آزاد شناسایی و در قالب سه عنصر چارچوب‌های قانونی، مشوق‌ها و زیرساخت‌ها طبقه‌بندی شد. چارچوب قانونی مجموعه‌ای روشن و منسجم از قوانین و مقررات حاکم بر فعالیت‌های اقتصادی در منطقه است. مشوق‌ها نیز مزایای مالیاتی و مالی را برای جذب سرمایه‌گذاری و کسب‌وکار در مناطق آزاد ارائه می‌کنند. همچنین، زیرساخت‌ها، امکانات فیزیکی و تاسیساتی لازم را

طبقه‌بندی JEL: F10، F15، R1، R11، R58

مناطق آزاد / اجزای منطقه آزاد / مناطق ویژه اقتصادی / مناطق پردازش صادراتی / مناطق آزاد تجاری

۱. مقدمه: طرح مسئله

همگام با گسترش جهانی شدن، مناطق ویژه اقتصادی در سراسر جهان اهمیت روزافزونی یافته است. تعداد این مناطق در سال ۲۰۱۸ نزدیک به ۵۴۰۰ منطقه در سراسر جهان رسید که ۴۲٫۶ درصد آن مناطق آزاد است (آنکتاد، ۲۰۱۹). این فعالیت اقتصادی عمدتاً با هدف دستیابی به اهداف مختلف، از جمله جذب سرمایه‌گذاری، تقویت صنعت، کمک به تولید ناخالص داخلی، انتقال دانش و اشتغال‌زایی، انجام می‌شود. در ایران مناطق آزاد تجاری و صنعتی به منظور دستیابی به تکنولوژی‌های پیشرفته، درآمد ارزی، جذب سرمایه‌های خارجی، ایجاد اشتغال، رشد و توسعه صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی تأسیس شده‌اند. ایجاد مناطق آزاد، در صورت موفقیت می‌تواند امتیازاتی همچون جذب سرمایه خارجی به‌ویژه در بخش‌های مولد، جذب و انتقال تکنولوژی به درون اقتصاد کشور، ایجاد فرصت‌های اشتغال در داخل کشور، افزایش تولید و ارزش افزوده بخش‌های اقتصادی به‌ویژه بخش صنایع، و کمک به کشور برای ورود به بازارهای جهانی و آشنایی با تجارت خارجی و گسترش و متنوع ساختن صادرات برای اقتصادهای بسته و ناکارا داشته باشد (عباسی و همکاران، ۱۳۹۵).

بررسی مطالعات قبلی نشان می‌دهد علی‌رغم زحمات، تلاش‌ها و مساعی سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران، و افزایش در تعداد و توسعه محدوده مناطق آزاد در ایران، متأسفانه عملکرد منطقه آزاد تجاری از نظر اهداف تعیین شده چندان مناسب نبوده و این مناطق عملکرد قابل قبولی نداشته و در رسیدن به اهداف متصور برای آنها ناموفق بوده‌اند (اعتماد، ۱۴۰۴؛ فرینا، ۱۴۰۳؛ لطفعلی زاده، ۱۴۰۳؛ ایسنا، ۱۳۹۷؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۷۴). بر اساس برآوردها ۱/۵ درصد از رشد ۶ درصدی کشورمان ناشی از عملکرد مناطق آزاد و ویژه اقتصادی بوده و تقویت این رقم برای سال جاری نیز هدف‌گذاری شده است. پیش‌بینی‌ها نشان می‌دهد تا پایان سال ۱۴۰۷، یعنی پایان برنامه هفتم پیشرفت اقتصادی،

اجتماعی و فرهنگی کشور سهم مناطق آزاد و ویژه اقتصادی به ۴ درصد برسد (فرینا، ۱۴۰۳). با توجه به عملکرد مناطق و هدف‌گذاری‌های انجام شده و نیز چالش‌های جدید پیش‌روی مانند اجرای حکمرانی، سازگاری با انقلاب صنعتی جدید و دستیابی به توسعه پایدار، انجام مطالعاتی در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد (عباسی و همکاران، ۱۴۰۴).

علیرغم اهمیت قابل توجه مناطق آزاد و مطالعات مختلفی که در این زمینه انجام شده است، هنوز مفهوم مناطق آزاد پیچیده و مبهم و در تعریف اصطلاح مناطق آزاد و تمایز آن از سایر مناطق اقتصادی ابهاماتی وجود دارد. برای رفع ابهامات در مبانی نظری، مطالعه حاضر با مروری بر ادبیات، انواع مناطق و طبقه‌بندی‌های منطقه آزاد را معرفی می‌کند. همچنین، با شناسایی، جمع‌بندی و یکپارچگی عناصر و مؤلفه‌های مناطق آزاد و بررسی ارتباط بین آن‌ها، ارزیابی عملکرد مناطق را بهبود و تسهیل می‌نماید. بنابراین، این مطالعه با دو هدف اصلی انجام شده است: هدف اول، ارائه نمای کلی از منطقه آزاد، تعاریف، طبقه‌بندی‌ها و معرفی انواع مناطق؛ و دوم، شناسایی و جمع‌بندی اجزای مناطق آزاد. لذا، در بخش اول، اصطلاحات مناطق آزاد با تمرکز بر مناطق آزاد و انواع مناطق بررسی شده است. سپس، در بخش دوم، اجزای تشکیل دهنده مناطق آزاد بر اساس تعریف آنکتاد در سال ۲۰۱۹ و مدل بوست در سال ۲۰۱۰، شناسایی، جمع‌بندی و یکپارچه شده است. ساختار بررسی و نقشه مرور ادبیات در نمودار (۱) نشان داده شده است.

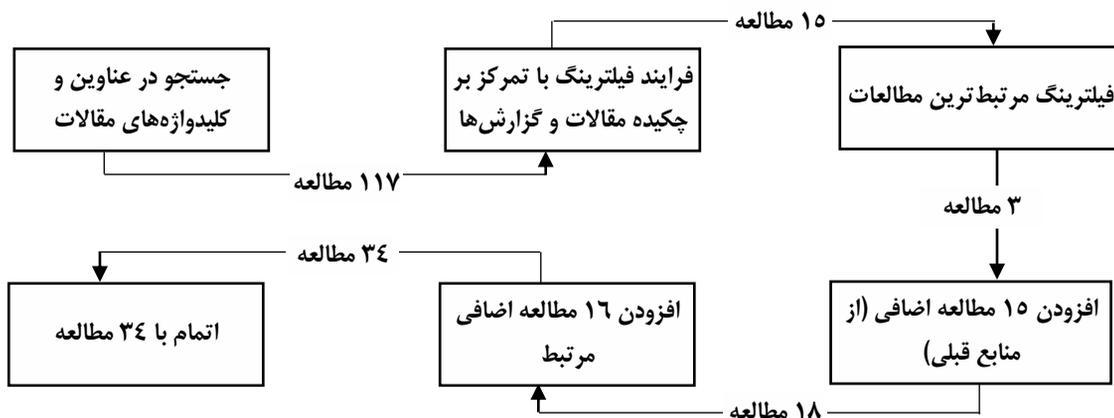
نمودار ۱- نقشه مرور ادبیات

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش‌شناسی این پژوهش شامل دو بخش بررسی اصطلاحات منطقه آزاد، و شناسایی اجزا و مؤلفه‌های منطقه آزاد می‌باشد. در بخش اول مطالعه علاوه بر

بررسی مقالات موجود و در دسترس، به گزارشات رسمی سازمان‌های مربوطه استناد گردیده و در بخش دوم از یک مرور سیستماتیک برای شناسایی اجزای مناطق آزاد استفاده شده است. در ابتدا، پژوهش بر دو چارچوب مرتبط؛ یعنی چارچوب عمومی آنکتاد برای مناطق ویژه اقتصادی در سال ۲۰۱۹ و مدل بوست برای مناطق آزاد در سال ۲۰۱۰ تکیه دارد. در روش شناسی، با مراجعه به اصطلاحات تعریف شده در چارچوب‌های مفهومی قبلی، از کلمات کلیدی مناطق پردازش صادرات و مناطق آزاد تجاری استفاده شد. بر این اساس، در پایگاه‌های اطلاعاتی؛ در عناوین، چکیده‌ها و کلمات کلیدی مقالات و گزارشات علمی، جستجوهای عبارتی (صادرات و پردازش و مناطق و ارزیابی) و (مناطق آزاد و تجاری و ارزیابی و مرور ادبیات) انجام

شد. در ادامه، شش مرحله فیلترینگ برای مطالعات قبلی اعمال شد. در مرحله اول، ۱۱۷ مطالعه با استفاده از کلمات کلیدی فوق‌الذکر در پایگاه داده اسکوپوس به دست آمد. در مرحله دوم پس از تکمیل فرایند فیلترینگ بر اساس عنوان و چکیده، ۱۵ مقاله به‌عنوان مرتبط‌ترین مقالات انتخاب شدند. در مرحله سوم، مقالات انتخاب شده در مرحله قبل، در سه مطالعه فیلتر شد. پس از آن، ۱۵ مقاله اضافی از مرتبط‌ترین منابع گردآوری و به همین ترتیب، ۱۶ مقاله جدید در مرحله پنجم اضافه شد. در نهایت، متدولوژی با ۳۴ مطالعه به پایان رسید. خلاصه متدولوژی تحقیق در نمودار (۲) نشان داده شده است. پس از جمع‌آوری منابع مرتبط و با آرایش و چینش مجدد مؤلفه‌های مذکور در ادبیات موضوع، مؤلفه‌های مناطق آزاد شناسایی و تجمیع شد.

نمودار ۲- روش شناسی پژوهش

۳. تعریف مناطق آزاد

در این بخش به مفهوم منطقه آزاد، انواع و اجزای آن پرداخته می‌شود. ابتدا، یک روایت تاریخی برای توسعه اصطلاحات منطقه آزاد بیان می‌شود و سپس چگونگی توسعه نسل‌های مناطق اقتصادی در طول زمان توضیح داده می‌شود. از نسل اول یعنی قبل از ۱۵۰۰ میلادی تا نسل ششم پس از دهه ۱۹۹۰، به اضافه دوره‌ای که مناطق آزاد در آن به شکوفایی رسیدند.

علاوه بر این، مطالعه حاضر از نظر آماری رشد جهانی مناطق ویژه اقتصادی از جمله مناطق آزاد را نشان می‌دهد. در ادامه، مروری بر تعاریف و انواع مناطق آزاد ارائه می‌شود. ابهام در اصطلاحات مناطق آزاد مدت‌ها موضوع بحث محافل دانشگاهی و حرفه‌ای بوده است. از این رو، تعریف روشنی از اصطلاحات مناطق آزاد ضروری است. در این زمینه، روایت

تاریخی از مفهوم مناطق آزاد تا سال ۲۰۱۹؛ زمانی که طبقه‌بندی رسمی توسط آنکتابد پیشنهاد شد و به موجب آن طیف وسیعی از مناطق ویژه اقتصادی از جمله مناطق آزاد تعریف گردید، بیان می‌شود. علاوه بر این، اجزای مناطق آزاد بر اساس طبقه‌بندی عمومی آنکتابد در سال ۲۰۱۹ و مدل بوست در سال ۲۰۱۰ شناسایی شدند.

۳-۱. اصطلاحات منطقه آزاد

مفهوم منطقه آزاد به بیش از ۲۰۰۰ سال قبل برمی‌گردد، زمانی که کالاها با کشتی برای مقاصد واردات و صادرات با دخالت اندک یا بدون دخالت مقامات محلی منطقه حمل می‌شدند (آنکتابد، ۲۰۱۹). اگرچه اصطلاح مناطق آزاد نسبتاً قدیمی است، اما استفاده از آن در تجارت بین‌المللی مدرن یک ابتکار جدید در نظر گرفته می‌شود. طبق گزارش آنکتابد، دهه ۱۹۶۰ شاهد آغاز ظهور شکل مدرن مناطق آزاد به‌عنوان مکان‌هایی نزدیک به فرودگاه‌ها، بنادر دریایی و کریدورهای مرزی بود. اصطلاح «آزاد» به شدت محدود بود و معمولاً از تشریفات تعیین شده توسط مقررات گمرکی فراتر نمی‌رفت (هیبارد، ۱۹۴۳). «آزادی» به‌عنوان مشوق‌های مالی و امتیازات ویژه اداری و اقتصادی دولت‌ها به‌طور انحصاری برای مناطق آزاد، و نه برای سایر مناطق در همان اقتصادهای محلی تعریف می‌شود (گروبل، ۱۹۸۴). علاوه بر این، نظام مالیاتی و سایر محدودیت‌های اقتصادی و اداری ملی و سرزمین اصلی به این مناطق اعمال نمی‌شود. این نوع آزادی، جریان نامحدودی را بین مناطق جهانی و اقتصادهای سرمایه، مردم، کالاها، خدمات و سایر امتیازات اداری تضمین می‌کند (منگ، ۲۰۰۳). در مورد برخی دیگر از قوانین مرتبط؛ مانند بهداشت عمومی، حقوق مسافر، و مجوزهای ورود کشتی، مناطق آزاد تابع دستورالعمل‌های مقامات محلی هستند. بنابراین، با چنین تعریفی از آزادی می‌توان استنباط کرد که مناطق آزاد در چارچوب قوانین و مقررات کشورهای میزبان، از آزادی محدودی برخوردار هستند.

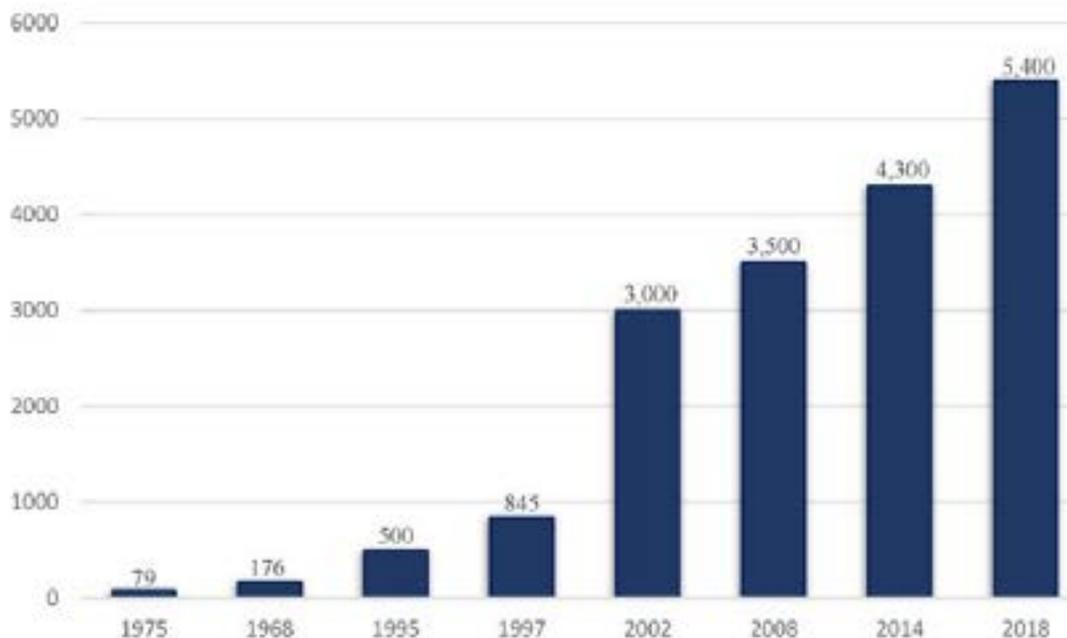
مفهوم منطقه آزاد در طول زمان توسعه یافته و اشکال مختلفی از مناطق مانند مناطق آزاد تجاری، بنادر آزاد، مناطق پردازش صادرات و مناطق توسعه اقتصادی گسترده‌تر را به خود گرفته است. با این حال، مفهوم کلی و مبنای همه مناطق، ارائه امتیازات خاص به شرکت‌هایی است که تحت شرایطی و به اشکال مختلف در فعالیت‌های بین‌المللی درگیر بوده یا مشارکت می‌کنند (پاپادوپولوس مالهورتا، ۲۰۰۷). با ارائه چنین امتیازاتی، کشورهای میزبان انتظار دارند که از مزایای مختلف مناطق آزاد، مانند توسعه رقابت‌پذیری در بازار صادرات، دستیابی به تنوع اقتصادی از طریق معرفی فعالیت‌ها و بخش‌های جدید، افزایش درآمدهای ارزی، ایجاد فرصت‌های شغلی، جذب فناوری و انتقال دانش به کشور در جهت توسعه و رشد اقتصادی استفاده کنند (دیویس و ماژیکیف، ۲۰۱۹؛ بوست، ۲۰۱۰). در سال ۱۹۳۵ تعداد کل مناطق اقتصادی به ۵۱ منطقه محدود می‌شد (هیبارد، ۱۹۴۳). با این حال، دهه ۱۹۹۰ شاهد افزایش گسترده مناطق ویژه اقتصادی بود، به‌ویژه بین سال‌های ۱۹۹۷ و ۲۰۰۲، زمانی که تعداد آنها از ۸۴۵ به ۳۰۰۰ منطقه افزایش یافت. این روند افزایشی در بسیاری از کشورها به رشد خود ادامه داد و به حدود ۵۴۰۰ منطقه اقتصادی خاص در سال ۲۰۱۸ رسید که ۴۲٫۶ درصد از آنها مناطق آزاد بودند (جدول ۱). دلایل مهم رشد و جهش مناطق آزاد، تحولات بنیادین اقتصاد جهانی، چرخش در حوزه اندیشه و نیز تشخیص رهبران کشورهای مختلف، از جمله چین، ترکیه، امارات و سایر کشورهای آسیایی، به شکاف توسعه‌ای با غرب و ضرورت اجرای برنامه‌های اصلاحی برای توسعه، از جمله ایجاد مناطق آزاد با هدف جذب سرمایه‌گذاری خارجی، بوده است. در گذشته‌ای نه چندان دور، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی نمادی از سلطه کشورهای بیگانه برای بهره‌کشی از منابع کشورهای توسعه نیافته یا درحال توسعه تلقی می‌شد. پس از تغییر نگرش مبتنی بر رد سرمایه‌گذاری خارجی در اکثر کشورهای درحال توسعه، شاهد مقبولیت

بیش از اندازه سرمایه‌گذاری خارجی در این کشورها هستیم. با توجه به ضرورت جلب سرمایه‌های خارجی در رشد و توسعه اقتصادی کشورها، مناطق آزاد نیز به‌عنوان بستری برای جلب و توسعه سرمایه‌گذاری‌های خارجی مطرح و در کشورهای مختلف گسترش یافت (شقایق، ۱۳۹۶).

۲-۳. نسل‌های منطقه آزاد

اولین نسل از مناطق اقتصادی که قبل از دهه ۱۹۵۰ پدیدار شد، به فعالیت‌های مبتنی بر تجارت مانند بنادر آزاد و

انبارهای گمرکی محدود می‌شد. این مناطق برای تسهیل تجارت بین‌المللی و کاهش هزینه واردات و صادرات کالا ایجاد می‌شد. نسل دوم و سوم مناطق اقتصادی، پس از دهه ۱۹۵۰ ظهور پیدا کردند به ترتیب بر تولید و خدمات تمرکز داشتند. این تغییر به دلیل تمایل بسیاری از کشورها برای صنعتی شدن و اقتصادهای مبتنی بر خدمات به منظور افزایش توسعه بخش‌های مختلف خدمات، مانند بانکداری، بیمه و گردشگری انجام شد (منگ، ۲۰۰۳).

نمودار ۳- روندهای تاریخی مناطق ویژه اقتصادی در جهان منبع (آکتاد، ۱۹۹۰)

نسل چهارم و پنجم پس از دهه ۱۹۸۰ با تمرکز بر علم و فعالیت‌های همه‌جانبه ظهور کردند. چنین توسعه‌ای ناشی از سرعت پیشرفت تکنولوژی و نیاز به توسعه اقتصادهای مبتنی بر دانش بود. نسل چهارم مناطق اقتصادی، علم‌محور و هدف آن تقویت نوآوری و ارتقای صنایع با فناوری پیشرفته بود؛ اما، نسل پنجم مناطق جامع اقتصادی، به دنبال ارائه رویکردی جامع‌تر برای توسعه اقتصادی با ارائه طیف وسیعی

از فعالیت‌های اقتصادی از جمله تجارت، تولید و خدمات بوده است. در چنین شرایطی مناطق آزاد در جهت کمک به دستیابی به اهداف فوق‌الذکر ظهور و بروز پیدا کردند (منگ، ۲۰۰۳). سرانجام، نسل ششم مناطق اقتصادی فرامرزی پس از دهه ۱۹۹۰ ظهور کردند. نسل‌های جدید مناطق بر همکاری و یکپارچگی اقتصادی فرامرزی متمرکز شده، و به‌وسیله جهانی‌شدن فزاینده تجارت و بازرگانی

هدایت می‌شوند و هدف آن‌ها رشد و توسعه اقتصادی و یکپارچگی در مناطق و کشورهای مختلف است. در نتیجه، توسعه تاریخی مناطق اقتصادی بیانگر نیازها و اولویت‌های در حال تغییر اقتصاد جهانی است، که هر نسل بر اساس موفقیت‌ها و تجربیات نسل‌های پیشین، با در نظر گرفتن نیازهای تجدیدپذیر برای ایجاد رشد، صنعتی‌سازی و پیشرفت فناوری همه‌جانبه و یکپارچه، و نیز برای حمایت از یکپارچگی و همکاری اقتصادی فرامرزی بنا شده است. هم‌راستا با تحولات منتهی به مناطق آزاد آینده، هوشمندسازی صنایع از طریق فناوری موج چهارم و استفاده از فناوری‌هایی مانند اینترنت اشیا برای کاهش وابستگی خطوط تولید به دخالت انسان اهمیت بسیار دارد. این فناوری یکی از راه‌های افزایش بهره‌وری اقتصادی در مناطق آزاد و ویژه اقتصادی کشور است. مفاهیم فناوری موج چهارم، چهارمین انقلاب صنعتی، یا صنعت ۴ به جدیدترین تحول در زمینه اتوماسیون، تولید، ساخت‌وساز و صنعت اشاره دارند. این تحول یا فناوری موج چهارم در تعریف ساده به معنای استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات و ظرفیت‌های سایبری و مجازی برای کمک و تکمیل صنایع فیزیکی است. مناطق آزاد و ویژه موفق دنیا اکنون با شتاب روزافزون به سوی فراگیر کردن این فناوری گام برمی‌دارند (فرینا، ۱۴۰۳).

۳-۳. تعاریف مناطق آزاد

در ادبیات، تعاریف و اصطلاحات زیادی به مفهوم مناطق آزاد پرداخته‌اند. اگرچه اکثر این تعاریف در توصیف مناطق آزاد، به‌عنوان مناطق تسهیل‌کننده ترانزیت کالا به‌طور منطقی دقیق بودند؛ با این حال، این تعاریف به‌طور قابل توجهی در برخی از جزئیات دیگر، به‌ویژه در خدمات متفاوت هستند. در این بخش، پژوهش حاضر ادبیات مربوط به مفهوم مناطق آزاد را از اولین تعاریف تا جدیدترین تعاریف ارائه می‌کند.

در میان اولین تلاش‌ها برای تعریف مناطق آزاد، تعریفی از سوی کمیسیون تعرفه ایالات متحده به نمایندگی از کنگره ایالات متحده در سال ۱۹۳۴ ارائه شده است. در این شرایط، منطقه آزاد به‌عنوان منطقه‌ای با وسعت محدود توصیف شده است که در آن کالاهای مورد نظر، از مقررات گمرکی برای صادرات مجدد معاف در آن هستند؛ کالاهای وارداتی با معافیت از حقوق گمرکی تا زمانی که در محدوده تعریف شده، که معمولاً در نزدیکی بندر ورودی قرار دارد و سکنه دائمی ندارد، باقی می‌مانند؛ منطقه‌ای که مجهز به امکانات لازم برای بارگیری و تخلیه، سوخت و ذخایر کشتی و انبار کالاهایی است، که در نهایت از طریق خشکی و آبی مجدداً ارسال می‌شوند. جایی که کالاها را می‌توان بدون پرداخت عوارض و بدون دخالت مقامات گمرکی تخلیه و انبار، ترکیب و مخلوط، تولید و مجدداً بسته‌بندی و دوباره حمل کرد. از این تعریف می‌توان نتیجه گرفت که مناطق آزاد تابع کلیه قوانین به جز قوانین گمرکی هستند. تعریف دیگری از مناطق آزاد، که از سوی شورای ایالات متحده در سال ۱۹۸۸ ارائه شده است، منطقه آزاد را به‌عنوان بخشی جداگانه از قلمرو گمرکی سرزمین اصلی توصیف کرده و از بقیه قلمرو متمایز کرده است. کورسی در تعریف خود از مناطق آزاد بر استقلال قوانین مناطق آزاد از سایر مناطق محلی کشور میزبان تمرکز دارد. از نظر کورسی، منطقه آزاد را می‌توان به‌عنوان منطقه‌ای توصیف کرد که یک قلمرو بین‌المللی محسوب می‌شود و از نظر جریان کالا و خدمات، مقررات گمرکی، قوانین کار و قوانین اقتصادی از قلمرو قدرت دولت و حوزه قضایی مستثنی است و به‌عنوان یک سیستم حقوقی مستقل عمل می‌کند که اساساً با آداب و رسوم و رویه‌های تجارت بین‌المللی اداره می‌شود (ترامپوس، ۲۰۰۳). بطور مشابه، مک‌کلا، بر دیدگاه مقررات از تعریف مناطق آزاد تمرکز دارد. بر اساس تعریف مک‌کلا، مناطق آزاد، مناطق معینی هستند که در آن‌ها برخی از قوانین یا مقررات ملی، اعم از عوارض گمرکی، مقررات مالیات بر درآمد، مقررات

بانکی یا سطوح حداقل دستمزد، تسهیل می‌شوند (مک کلا، ۱۹۹۰).

از سوی دیگر، اتفاق نظر در اکثر تعاریف منطقه آزاد، که یک منطقه آزاد باید به دو اسباب اساسی؛ یعنی منطقه جغرافیایی حصاردار و مشوق‌ها اختصاص داده شود، قابل توجه است. مطابق با تعریف مدنی (۱۹۹۹)، منطقه آزاد به‌عنوان یک منطقه جغرافیایی تعریف شده و محصور در یک کشور توصیف می‌شود، که در آن فعالیت‌های تجاری از طریق مجموعه اقدامات سیاست‌گذاری و مشوق‌ها برای دستیابی به اهداف اقتصادی خاص تشویق می‌شود. به همین ترتیب، کنوانسیون بازرگاری شده کیوتو در تعریف خود از مناطق آزاد، بر منطقه جغرافیایی محصور شده و مقررات تاکید کرده است. طبق کنوانسیون کیوتو، منطقه آزاد بخشی از قلمرو یک طرف قراردادی است، که در آن کالاهای معرفی شده عموماً تا آنجا که به حقوق و عوارض واردات مربوط می‌شود، خارج از قلمرو گمرکی تلقی می‌شوند. اتحادیه اروپا این دو شرط اصلی را برای مناطق آزاد با پیشنهاد یک منطقه آزاد خاص خلاصه کرد که در آن مناطق آزاد را اینگونه تعریف می‌کند: مناطق محصور در قلمرو گمرکی اتحادیه که در آن کالاهای غیر اتحادیه می‌توانند بدون حقوق ورودی و سایر هزینه‌ها مثل، مالیات و اقدامات سیاست تجاری وارد شوند (اتحادیه اروپا، ۲۰۲۰).

علاوه بر این، مناطق آزاد عمدتاً برای تسهیل تجارت با مجوز تشریفات گمرکی کمتر ایجاد می‌شوند. بر این اساس، کالاهایی که در چنین مناطقی قرار می‌گیرند، معاف از حقوق ورودی، بدون مالیات بر ارزش افزوده و سایر حقوق ورودی هستند (بوست، ۲۰۱۹؛ دافنی، ۲۰۱۸). به طریق مشابه، بوست تعریفی مشابه با تعاریف قبلی از مناطق آزاد ارائه می‌دهد. با استناد به تعریف ایشان، اصطلاح منطقه آزاد را می‌توان به‌عنوان منطقه‌ای با اندازه متغیر تعریف کرد، که در آن شرکت‌های مجاز از قوانین و مقررات در کشور میزبان به‌ویژه در مورد گمرک یا مالیات معاف هستند. علاوه بر

این، سازمان جهانی منطقه آزاد با ارائه تعریف جامع‌تری از مناطق آزاد، فعالیت‌ها و خدمات اقتصادی دیگری را به آن اضافه کرده است. از نظر این سازمان، منطقه آزاد منطقه‌ای است که توسط یک یا چند دولت تعیین شده و در آن فعالیت‌های اقتصادی، اعم از تولید یا تجارت کالاها و خدمات یا هر دو چه به‌صورت فیزیکی یا مجازی، مجاز بوده و به‌طور کامل یا به‌طور جزئی از عوارض گمرکی، مالیات‌ها، هزینه‌ها یا الزامات قانونی خاص معاف است. بانک جهانی در گزارش خود در سال ۲۰۰۸، تعریف مناطق آزاد را که بر اساس موافقتنامه کیوتو و سازمان جهانی گمرک پیشنهاد شده بود، به‌عنوان منطقه خارج از قلمرو گمرکی برای ارزیابی حقوق و عوارض واردات پذیرفته است. معمولاً، در مناطق آزاد واردات معاف از مالیات و واردات مواد خام و واسطه‌ای و تجهیزات سرمایه‌ای بدون حقوق ورودی مجاز است (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). آنکتاد در طبقه‌بندی رسمی خود برای مناطق آزاد در سال ۲۰۱۹، مناطق آزاد را اساساً مناطق گمرکی جداگانه‌ای تعریف می‌کند که علاوه بر معافیت عوارض و تعرفه‌ها، با ارائه مشوق‌های مالی، مقررات تجاری دوستانه در ارتباط با دسترسی به زمین، مجوزها، و لیسانس‌ها یا قوانین استخدام امور اداری را ساده‌سازی و تسهیل می‌نماید.

همان‌طور که در این بخش توضیح داده شد، تعاریف متعدد مناطق آزاد در ادبیات، تفاسیر و دیدگاه‌های مختلف این مفهوم را برجسته می‌کند. مطابق تعاریف ارائه شده، توافق بر این است که مناطق آزاد از برخی مقررات، قوانین و عوارض، به‌ویژه مقررات و عوارض گمرکی معاف هستند. اولین تعریف ارائه شده از سوی کمیسیون تعرفه ایالات متحده در سال ۱۹۴۳ بر وسعت محدود منطقه آزاد، موقعیت آن در نزدیکی بندر ورودی، و معافیت عوارض گمرکی تازمانی که کالاهای وارداتی در محدوده تعریف شده باقی می‌ماند، تاکید داشت (هیبارد، ۱۹۴۳). علاوه بر این، در تعریف شورای ایالات متحده در سال ۱۹۸۸ تاکید شده

که مناطق آزاد به عنوان بخش جداگانه‌ای از قلمرو گمرکی در نظر گرفته می‌شوند و از نظر تعیین عوارض به‌گونه‌ای رفتار می‌شود که گویی در داخل قلمرو گمرکی قرار ندارند. مک کلا (۱۹۹۰) به‌ترتیب بر استقلال مناطق آزاد از حوزه قضایی کشور میزبان و تسهیل قوانین و مقررات ملی تاکید کردند. مدنی (۱۹۹۹) و کنوانسیون کیوتو بر منطقه جغرافیایی محصور شده و مقررات به‌عنوان جنبه‌های ضروری مناطق آزاد تاکید داشتند. اتحادیه اروپا و سازمان منطقه آزاد جهانی این ایده را با افزودن اینکه مناطق آزاد، مناطق محصور در قلمرو گمرکی یک کشور یا اتحادیه هستند، با معافیت از عوارض واردات، مالیات و اقدامات سیاست تجاری، گسترش دادند. علاوه بر این، بانک جهانی (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸) و آنکتاد (۲۰۱۹) اضافه کردند که مناطق آزاد با ارائه مشوق‌های مالی و مقررات مناسب برای کسب و کار، امورات اداری را تسهیل و روان‌تر می‌سازند. در نتیجه، ادبیات طیف گسترده‌ای از تعاریف مختلف از مناطق آزاد را ارائه می‌دهد. اکثریت موافقتند که مناطق آزاد، مناطقی هستند که از مقررات، قوانین و وظایف خاص برای تسهیل تجارت و حمایت از فعالیت‌های اقتصادی معاف هستند. بر این اساس، منطقه آزاد را می‌توان به‌عنوان یک حوزه جغرافیایی خاص تعریف کرد که در آن دولت‌ها از فعالیت‌های اقتصادی - اعم از تجاری یا صنعتی - از طریق ارائه یک سری امتیازات با تمرکز بر معافیت عوارض گمرکی و اعطای مشوق‌های مالیاتی حمایت می‌کنند. دامنه وسیعی از این حمایت‌ها شامل تسهیل رویه‌های اداری، مجوزها، اعطای امتیازها و مشاوره‌ها می‌باشد.

۳-۴. طبقه‌بندی انواع مناطق آزاد

در ادبیات، طبقه‌بندی‌های زیادی از مناطق آزاد وجود دارد. در این مطالعه چهار نوع طبقه‌بندی پیشنهادی توسط هیبارد (۱۹۴۳)، ملل متحد (۱۹۹۰) مک کلا (۱۹۹۰) و بوست (۲۰۱۰) توضیح داده می‌شود. هیبارد، مناطق آزاد را در

سه نوع طبقه‌بندی کرده است: (۱) مناطق آزاد صرفاً ترانزیتی. هدف این نوع مناطق آزاد تسهیل ترانزیت کالا در جایی است که محصولات برای صادرات مجدد ذخیره می‌شوند. (۲) منطقه آزاد ترانزیت و صنعتی؛ در این نوع مناطق آزاد، کالاها قبل از صدور به مقاصد جدید صادراتی ممکن است در معرض تغییرات، ساخت، تکمیل و دستکاری قرار گیرند. و (۳) مناطق آزاد با محدودیت ملیت؛ برخی از مناطق آزاد برای همه کشورها باز است، در حالی که برخی دیگر به تعداد معینی از کشورها محدود هستند.

سازمان ملل متحد در سال ۱۹۹۰، طبقه‌بندی جدیدی از مناطق آزاد مدرن را ارائه داده است. در پیشنهاد ملل متحد، مناطق آزاد در سه دسته اصلی طبقه‌بندی می‌شوند:

(۱) مناطق تجاری معاف از گمرک؛ این مناطق واردات مواد، کالاها، اجناس و کالاهای صادر شده در خارج از کشور را بدون عوارض گمرکی به شرط پالایش، فرآوری یا صادرات اجازه می‌دهند. علاوه بر این، پرداخت عوارض کالا فقط در صورتی انجام می‌شود که کالا در بازار محلی به فروش برسد.

(۲) مناطق جدید؛ این نوع مناطق از نظر قابلیت تصمیم‌گیری و توانایی انجام تجارت در طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های صنعتی، از تولید تا خدمات، مانند پارک‌های سازمانی و پارک‌های علم و فناوری، با انواع کلاسیک متفاوت است.

(۳) سایر مناطق؛ این مناطق شامل مناطق محدود با عناصر خاص مناطق عملیاتی، مانند مناطق ویژه اقتصادی، مناطق پردازش واردات و مناطق توسعه منطقه‌ای است. طبقه‌بندی دیگری از مناطق آزاد توسط مک کلا (۱۹۹۰)، پیشنهاد شده است که در آن مناطق آزاد را به دو دسته اصلی تقسیم نموده است: (۱) مناطق آزاد مرتبط با بنادر؛ این نوع مناطق شامل سه نوع است، الف) کل مناطق بندری/ بنادر آزاد، ب) مناطق بندری برای فعالیت انتخابی به استثنای تولید شامل فروشگاه‌های معاف از گمرک، مناطق

ترانزیتی و سازمانی، ج) مناطق بندری برای تولید، شامل مناطق پردازش صادراتی، مناطق تجاری خارجی و مناطق آزاد تجاری؛ ۲) مناطق آزاد در سایر نقاط؛ این نوع مناطق شامل سه نوع مناطق آزاد دیگر می‌باشد. الف) مکان‌های دورافتاده یا مجزا، شامل مناطق آزاد اقماری و محیط‌های آزاد، ب) مناطق دارای شهرهای شامل مناطق آزاد تجاری، مناطق آزاد بانکی و مراکز مالی بین‌المللی، ج) دولت‌های ملی شامل مناطق آزاد بانکی و بهشت‌های معاف از مالیات. طبقه‌بندی چهارم از سوی بوست پیشنهاد شده است که در آن مناطق آزاد تنها به دو دسته اصلی مناطق آزاد تجاری و مناطق پردازش صادرات طبقه‌بندی می‌شوند.

۳-۵. انواع مناطق اقتصادی

در ادبیات پژوهش، انواع مناطق اقتصادی وجود دارد. در این بخش مجموعه‌ای از انواع مناطق اقتصادی ذکر شده از سوی بانک جهانی (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸)، دافنی (۲۰۱۸) و آنکتاد مورد توجه قرار می‌گیرد. بر اساس عنوان کلی «منطقه ویژه اقتصادی»، بانک جهانی (۲۰۰۸) مناطق اقتصادی را به هفت نوع اصلی مجزا کرده است: ۱) بنادر آزاد، ۲) مناطق آزاد تجاری یا مناطق تجاری، ۳) مناطق پردازش صادرات، ۴) مناطق سازمانی یا موسسات و شرکت‌ها، ۵) مناطق پردازش صادرات کارخانه واحد، ۶) لجستیک ترکیبی و ۷) مناطق ویژه اقتصادی.

• بنادر آزاد

بنادر آزاد یا فری‌پورت‌ها معمولاً مناطق وسیعی را شامل می‌شوند و گسترده‌ترین فعالیت‌های ممکن از جمله گردشگری و خرده‌فروشی، و دامنه وسیعی از مزایا و مشوق‌ها را در بر می‌گیرند (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). در گزارش منطقه تجارت خارجی که توسط وزارت جنگ ایالات متحده و هیات کشتیرانی ایالات متحده در سال ۱۹۲۹ تهیه شد، فری‌پورت به‌عنوان منطقه‌ای مجزا تعریف شده

که در آن محدودیت‌های مختلفی در ارتباط با مرتب‌سازی، درجه‌بندی، نگهداری، تکمیل، ساخت و تولید اعمال و تولیدکنندگان مجاز در آن فعالیت می‌کنند (هیبارد، ۱۹۴۳). در نتیجه، رویه‌ها و هزینه‌های گمرکی ممکن است برای کالاهای مشابهی که وارد قلمرو گمرکی می‌شوند، اعمال شود. مفهوم فری‌پورت قدیمی‌تر از مفهوم منطقه آزاد در نظر گرفته می‌شود. به گفته هیبارد، تفاوت اصلی در ناحیه اختصاصی به هر کدام است. فری‌پورت شامل یک شهر یا بخشی که دارای شهرداری است، در حالی که منطقه آزاد به امکانات و تاسیسات بنادر محدود می‌شود.

• مناطق آزاد تجاری

مناطق آزاد تجاری، بیشتر در کشورهای در حال توسعه شکوفا می‌شوند و عمدتاً بر فعالیت‌های واردات و صادرات تمرکز دارند. هدف مناطق آزاد تجاری، تسهیل واردات کالاهای خارجی با حذف محدودیت‌های گمرکی رایج است. از نظر چیو و همکاران (۲۰۱۱)، مناطق آزاد تجاری، نوعی مناطق ویژه هستند که با ارائه امتیازاتی، از جمله کاهش محدودیت‌های اداری و حذف تعرفه‌ها و سهمیه‌های گمرکی، با هدف جذب کسب‌وکار و سرمایه‌گذاری خارجی ایجاد می‌شوند. بانک جهانی، مناطق آزاد تجاری را به‌عنوان مناطق کوچک، محصور شده، بدون عوارض گمرکی، دارای انبار، امکانات ذخیره‌سازی، و تسهیلات توزیع برای عملیات تجارت، حمل‌ونقل و صادرات مجدد، واقع در اکثر بنادر ورودی در سراسر جهان تعریف کرده است. مناطق آزاد تجاری با توجه به ماهیت فعالیت‌های خود، مانند حمل‌ونقل، صادرات مجدد و تجارت بین‌المللی می‌توانند قطب تجارت جهانی در نظر گرفته شوند. منطقه آزاد تجاری به‌عنوان تسهیل‌کننده تجارت در جهانی شدن نقش حیاتی ایفا می‌کند (آنکتاد، ۲۰۱۹). هدف اصلی مناطق آزاد تجاری، حمایت از فعالیت‌های تجاری متمرکز بر بازارهای داخلی و خارجی است. مناطق آزاد تجاری معمولاً مکان‌هایی در

داخل یا نزدیک بنادر دریایی، فرودگاه‌ها، و مناطق مرزی یا در امتداد محورهای اصلی حمل‌ونقل دریایی، ریلی و جاده‌ای و کریدورهای توسعه هستند (بوست، ۲۰۱۹).

• مناطق پردازش صادراتی یا شهرک‌های صنعتی

مناطق فرآوری یا پردازش صادراتی به اصطلاح شهرک‌های صنعتی محصور شده‌ای هستند که متخصص در تولید برای صادرات هستند و برای شرکت‌های مقیم خود شرایط تجارت آزاد و یک محیط قانونی آزاد را فراهم می‌کنند (بانک جهانی، ۱۹۹۲). فعالیت‌های مناطق پردازش صادراتی عمدتاً بر بازارهای خارجی متمرکز می‌باشد (آنکتاد، ۲۰۱۹). چنین مناطقی به دنبال تشویق تولید و فعالیت‌های مرتبط با ارائه مشوق‌ها و تسهیلات عمدتاً با هدف بازارهای صادراتی هستند. از نظر جغرافیایی، مناطق پردازش صادراتی را می‌توان در هر مکانی قرار داد (بوست، ۲۰۱۹). علاوه بر این، بانک جهانی یک اندازه معمولی با کمتر از ۱۰۰ هکتار را برای مناطق پردازش صادراتی پیشنهاد کرده است (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). به‌طور کلی، مناطق پردازش صادراتی در دو نوع، مناطق پردازش صادرات سنتی و مناطق پردازش صادرات ترکیبی طبقه‌بندی می‌شوند.

• مناطق سازمانی

هدف از ایجاد مناطق سازمانی، احیای مناطق آسیب دیده شهری یا روستایی با ارائه ترکیبی از کمک‌های مالی و مشوق‌های مالیاتی است (دافنی، ۲۰۱۸؛ آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). چنین مناطقی معمولاً در کشورهای پیشرفته مانند انگلستان، فرانسه و ایالات متحده آمریکا رایج و گسترده هستند.

• مناطق پردازش صادرات تک کارخانه‌ای

این نوع مناطق، مجموعه‌ای از مشوق‌ها را برای شرکت‌ها و کارخانجات، بدون در نظر گرفتن موقعیت مکانی آنها،

فراهم می‌کنند. این شرکت‌ها برای برخورداری از مشوق‌ها و امتیازات، الزامی برای استقرار در یک منطقه تعیین شده ندارند (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). نمونه‌های بارز این مناطق در موریس، ماداگاسکار و مکزیک هستند.

• منطقه لجستیک ترکیبی

در سال ۲۰۱۸، با اجرای برنامه فراملی دانوب در اتحادیه اروپا (دافنی)، برای افزایش جذابیت بنادر، یک منطقه لجستیک ترکیبی پیشنهاد شد. طبق برنامه دافنی، یک منطقه لجستیک ترکیبی، منطقه معینی است که معمولاً با یک حصار احاطه شده و در آن مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و شرکت‌های درگیر در تولید، تجارت (عمدتاً صادرات)، توزیع بار، حمل‌ونقل، لجستیک و خدمات پشتیبانی باهم مرتبط بوده و از طریق فراهم کردن شرایط تجارت آزاد، در یک محیط قانونی مجاز و با مشوق‌های مالی و مالیاتی مختلف تشویق می‌شود.

• مناطق ویژه اقتصادی

مناطق ویژه اقتصادی یا همان چیزی که بانک جهانی آن را «مناطق ویژه» می‌نامد، بیش از صد سال است که وجود دارد (دافنی، ۲۰۱۸). منطقه ویژه اقتصادی نوعی از مناطق اقتصادی است که فعالیت‌های متنوعی، مانند پارک‌های علم و فناوری، پارک‌های لجستیک، مناطق فرودگاهی، پتروشیمی و مناطق هوشمند را شامل می‌شود (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). علاوه بر این، مناطق ویژه اقتصادی، ابزار دولتی موثر برای جذب سرمایه‌گذاری در نظر گرفته می‌شوند، که تولید صنعتی و رشد اقتصادی را تقویت می‌کنند (دیویس و ماژیکیف، ۲۰۱۹؛ اختر، ۲۰۰۳). طبق گزارش بانک جهانی، اولین منطقه مدرن در سال ۱۹۵۹ در ایرلند ظاهر شد. از آن زمان، بسیاری از مناطق دیگر، تحت مفهوم مناطق ویژه اقتصادی ظهور کردند. رشد چشمگیر تولید بین‌المللی در دهه‌های ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ منجر به افزایش

و گسترش مناطق ویژه اقتصادی در سراسر جهان و به ویژه در کشورهای در حال توسعه شده است. دیگران نیز با استفاده از این فرصت و استفاده از یکپارچگی مناطق ویژه اقتصادی توانستند یک محیط با صنایع مختلف مبتنی بر نوآوری را فراهم نمایند. در پنج سال گذشته، بیش از ۱۴۰۰ منطقه ویژه اقتصادی ایجاد شده است که بیش از ۲۵ درصد از مجموع ۵۴۰۰ مناطق ویژه اقتصادی در ۱۴۷ کشور جهان در سال ۲۰۱۹ را شامل می‌شود (آنکتاد، ۲۰۱۹).

جدول ۱- تعداد مناطق ویژه اقتصادی در جهان

برنامه ریزی شده	در حال ایجاد	تعداد کل	
۵۰۷	۴۷۴	۵۳۸۳	جهان
-	۵	۳۷۴	اقتصادهای توسعه یافته
-	۵	۱۰۵	اروپا
-	-	۲۶۲	آمریکای شمالی
۵۰۲	۴۵۱	۴۷۷۲	اقتصادهای در حال توسعه
۴۱۹	۳۷۱	۴۰۴۶	آسیا
-	۱۳	۲۶۴۵	آسیای شرقی
-	۱۳	۲۵۴۳	چین
۲۳۵	۱۶۷	۷۳۷	آسیای جنوب شرقی
۱۸۴	۱۶۷	۴۵۶	آسیای جنوبی
۶۱	۱۴۲	۳۷۳	هند
-	۲۴	۲۰۸	آسیای غربی
۵۳	۵۱	۲۳۷	آفریقا
۲۴	۲۸	۴۸۶	آمریکای لاتین و کارائیب
۵	۱۸	۲۳۷	اقتصادهای در حال گذار

در آن فعالیت‌های اقتصادی مختلف به وسیله مجموعه‌ای از ابزارهای سیاستی، که به طور کلی برای بقیه کشور غیرقابل اجرا است، تشویق می‌شود. طبق تعریف آنکتاد، مناطق ویژه اقتصادی، مناطق محدود جغرافیایی هستند، که در آن دولت‌ها فعالیت صنعتی را، از طریق مشوق‌های مالی و قانونی و حمایت‌های زیربنایی، تسهیل می‌کنند (آنکتاد، ۲۰۱۹). منطقه ویژه اقتصادی یک اصطلاح عمومی است (بوست، ۲۰۱۹؛ آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸) و تمام مناطق آزاد تجاری، مناطق پردازش صادرات، پارک‌های صنعتی و مناطق آزاد را شامل می‌شود (آنکتاد، ۲۰۱۹). محبوب‌ترین نوع منطقه ویژه اقتصادی، یک منطقه آزاد است که دارای مناطق گمرکی جداگانه است (بوست، ۲۰۱۹). علاوه بر این، همه مناطق ویژه اقتصادی مفهوم خود را از منطقه آزاد گرفته‌اند و معافیت مالیاتی، تعرفه و تشریفات اداری و اجزای اساسی مشوق‌ها را به اشتراک می‌گذارند (آنکتاد، ۲۰۱۹). مناطق ویژه اقتصادی دارای اصول خاصی هستند، از جمله: (۱) منطقه جغرافیایی خاص، معمولاً از نظر فیزیکی محافظت می‌شود؛ (۲) مدیریت واحد؛ (۳) واجد شرایط بودن مزایا بر اساس موقعیت فیزیکی در منطقه؛ و (۴) منطقه گمرکی مجزا با مزایای معاف از گمرک و رویه‌های ساده (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). بسیاری از انواع مناطق ویژه اقتصادی جدید بر صنایع جدید مانند فناوری پیشرفته، خدمات مالی یا گردشگری و برخی دیگر بر عملکرد زیست‌محیطی و تجاری سازی علم تمرکز دارند.

بر اساس گزارش آنکتاد (۲۰۱۹)، مناطق ویژه اقتصادی بر اساس موارد زیر طبقه‌بندی می‌شوند. (۱) اهداف تمرکز صنعتی، مانند پارک‌های فناوری پیشرفته و پارک‌های خدماتی، (۲) مکان‌ها، مانند مناطق بندری و مناطق مرزی، (۳) انواع رژیم‌های حقوقی، مانند مناطق آزاد تجاری. اگرچه انواع مختلفی از مناطق ویژه اقتصادی وجود دارد؛ اما، منطقه آزاد محبوب‌ترین زیرگروه مناطق ویژه اقتصادی است. انواع مناطق ویژه اقتصادی برای رفع نیازهای سایر

اساساً، مناطق ویژه اقتصادی مشوق‌های مختلفی، از جمله حمایت مالی، قانونی و زیرساختی را ارائه می‌دهند (بوست، ۲۰۱۹). منطقه ویژه اقتصادی را می‌توان به عنوان یک منطقه جغرافیایی در قلمرو یک کشور تعریف کرد که

صنایع و فعالیت‌ها توسعه یافته‌اند (آنکتاد، ۲۰۱۹). به عنوان مثال، پارک‌های علم و فناوری پیشرفته برای رفع نیازهای صنایع دانش‌بنیان و زون خدمات مالی برای پشتیبانی فعالیت‌های مالی پیشنهاد شده است. علاوه بر این، زون نرم‌افزار و اینترنت نیز برای رفع نیازهای برنامه نویسی نرم‌افزار و سایر عملیات خدمات ICT برون مرزی ایجاد شده است. همچنین، پارک‌های لجستیک برای حمایت از زنجیره تامین و فعالیت‌های لجستیکی توسعه یافتند. همین اصل در مورد انواع مناطق ویژه اقتصادی مانند پتروشیمی، مناطق فرودگاهی، مناطق گردشگری، مناطق مدل توسعه پایدار و غیره صدق می‌کند. آنکتاد در سال ۲۰۱۹، مدل توسعه پایدار مناطق را پیشنهاد کرد. این مدل جدید از مناطق ویژه اقتصادی بر نوآوری در تمرکز استراتژیک، طراحی، مدیریت و عملیات تکیه دارد. این منطقه بر سه مولفه اصلی (۱) تمرکز استراتژیک بر تشویق سرمایه‌گذاری‌های مرتبط با اهداف توسعه پایدار. (۲) ارتقاء سطح استانداردهای حاکمیتی محیطی، اجتماعی و شرکتی و انطباق و (۳) افزایش رشد همه جانبه از طریق روابط متمرکز بود.

مناطق آزاد تجاری-صنعتی و ناحیه تجارت آزاد دو مفهوم متفاوت در یکپارچگی‌های اقتصادی هستند. مناطق آزاد تجاری-صنعتی به مناطق جغرافیایی خاصی اشاره دارد که در آن کالاها با قوانین گمرکی خاصی وارد، ذخیره، تولید، بازرگانی و دوباره صادر می‌شوند و معمولاً از عوارض گمرکی معاف هستند. ناحیه تجارت آزاد به توافق‌نامه‌هایی بین دو یا چند کشور اشاره دارد که در آن موانع تجاری (مانند تعرفه و سهمیه) بین کشورهای عضو کاهش می‌یابد و مبادله کالا و خدمات بین آن‌ها افزایش می‌یابد. توافقنامه تجارت آزاد استرالیا-پرو، آمریکای مرکزی-جمهوری کره، سنگاپور-سریلانکا، ایالات متحده-مکزیک-کانادا و توافقنامه تجارت آزاد برزیل-شیلی از جمله نمونه‌هایی است که در گزارش سرمایه‌گذاری جهانی گزارش گردیده است (آنکتاد، ۲۰۱۹).

۴-۱. طبقه‌بندی آنکتاد ۲۰۱۹

طبق تعریف آنکتاد، مناطق ویژه اقتصادی بزرگترین گروه مناطق است و منافع اصلی آن عمدتاً بر مناطق آزاد (بزرگترین نوع آن) و نیز بر خدمات و فناوری‌های پیشرفته متمرکز است. از نظر بوس (۲۰۱۹) به طور کلی، مناطق اقتصادی به پنج نوع منطقه عمده تقسیم می‌شوند: (۱) مناطق ویژه اقتصادی، (۲) انبارها، (۳) مناطق صنعتی، (۴) شهرک‌های صنعتی و (۵) نقاط آزاد.

بزرگ‌ترین گروه مناطق، گروه منطقه ویژه اقتصادی است که شامل تمام مناطقی است که در تعریف مرتبط آنکتاد از مناطق اقتصادی ویژه به عنوان «مناطق جغرافیایی محدود شده که در آن دولت‌ها فعالیت صنعتی را از طریق مشوق‌های مالی و قانونی و حمایت‌های زیرساختی تسهیل می‌کنند»، بیان شده است. مناطق ویژه اقتصادی، شامل زیرمجموعه مناطق آزاد و سایر مناطق ویژه هستند که از مشوق‌ها بهره می‌برند و بر فناوری‌های پیشرفته متمرکز هستند. زیرگروه منطقه آزاد شامل سه نوع مناطق پردازش صادرات، مناطق آزاد تجاری و مناطق آزاد تک کارخانه‌ای می‌باشد.

همه این نوع مناطق آزاد از تعریف آنکتاد از منطقه آزاد به عنوان «مناطق گمرکی اساساً مجزا، با معافیت عوارض و تعرفه‌ها، و نیز مشوق‌های مالی، مقررات مناسب تجاری در مورد دسترسی به زمین، مجوزها و لیسانس‌ها یا قوانین استخدامی و ساده‌سازی و تسهیل اداری» پیروی می‌کنند (آنکتاد، ۲۰۱۹).

معمولاً «نقاط آزاد تک شرکتی» به دلیل اندازه کوچک آن‌ها در مقایسه با مناطق آزاد چند شرکتی که ممکن است شامل صدها نفر باشد، از نظر سهم آن‌ها در تولید ناخالص داخلی کشورها ناچیز است. این استثنا در مناطق آزاد ممکن است کشورها را تشویق کند که اجازه ندهند شرکت‌ها به صورت تکی خود را در قالب «نقاط آزاد» مستقر کنند (بوس، ۲۰۱۹). نقطه آزاد تک شرکتی، انگیزه‌های منطقه ویژه اقتصادی را

برای شرکت‌های منفرد بدون توجه به موقعیت مکانی فراهم می‌کند (آنکتاد، ۲۰۱۹؛ آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸). طبق تعریف آنکتاد، انبارها یک گروه جداگانه هستند هرچند در بسیاری از موارد در مناطق آزاد ادغام نمی‌شوند، نه در گروه منطقه ویژه اقتصادی و نه زیرگروه منطقه آزاد قرار می‌گیرند، حتی اگر از مالیات موقت بر کالاهای در حال حمل برخوردار شوند. سوئیس در سال ۲۰۱۹ دارای ۲۴۰ انبار با طبقه‌بندی مشابه بود. رویه‌های مختلف و نامشخص موجودی در بسیاری از کشورها، داشتن درک کلی از موجودی مناطق آزاد را پیچیده می‌کند (بوست، ۲۰۱۹). همین اصل در مورد نقطه آزاد تک شرکتی اعمال می‌شود که انگیزه‌های منطقه ویژه اقتصادی را بدون توجه به موقعیت مکانی برای شرکت‌های خاص فراهم می‌کند (آنکتاد، ۲۰۱۹). امتیاز آزاد به مکان یا منطقه خاصی اشاره نمی‌کند؛ بلکه به وضعیت قانونی اعطا شده به شرکت‌هایی اشاره دارد که می‌خواهند آزادانه در هر جایی از داخل خاک کشور مانند نزدیک بودن به مواد خام یا در شهرهای با جذابیت کمتر، راه‌اندازی یا استقرار یابند (بوست، ۲۰۱۹). شرکت‌هایی که این گزینه را برای فعالیت‌های اقتصادی خود انتخاب می‌کنند، وضعیت حقوقی و قانونی (مزایا و محدودیت‌ها) مشابهی با شرکت‌های مناطق آزاد دارند (بوست، ۲۰۱۰). بر خلاف منطقه آزاد تک کارخانه‌ای، آنکتاد به‌طور رسمی نقاط آزاد را حتی اگر وضعیت مشابهی داشته باشند، به‌عنوان مناطق به رسمیت نمی‌شناسد. با توجه به مدل بوست (۲۰۱۹)، این دلیلی است که در منطق طبقه‌بندی نقاط آزاد در همان دسته مناطق ویژه اقتصادی، به دلیل ویژگی‌های مزیت گمرکی، قرار دارد. اگرچه برخی از شهرها فقط گزینه‌های نقطه آزاد را ارائه می‌دهند، برخی دیگر هر دو گزینه مناطق آزاد و نقاط آزاد را برای جذاب‌تر بودن برای سرمایه‌گذاری ارائه می‌کنند. در طبقه‌بندی آنکتاد، نقاط آزاد هرچند از نظر مشوق‌ها و محدودیت‌ها مشابه هستند، به‌عنوان مناطق آزاد در نظر گرفته نمی‌شوند (آنکتاد، ۲۰۱۹).

مطابق با تعریف بنیادین مناطق آزاد (مورد توافق بسیاری از پژوهش‌های قبلی)، این مناطق به‌عنوان مناطق گمرکی جداگانه‌ای است، که از مزایای واردات گمرکی بهره‌مند می‌شوند. مدل بوست (۲۰۱۹)، چارچوبی را برای مناطق آزاد پیشنهاد کرد که شامل دو دسته اصلی مناطق آزاد تجاری و مناطق پردازش صادرات است. اگرچه نهادها و سازمان‌های مرتبط تلاش کرده‌اند مفهوم مناطق آزاد را تعریف کنند. اما این مفهوم برای مدت طولانی، برای بسیاری از دانشگاهیان و متخصصان نامشخص بود. اخیراً، آنکتاد در گزارش سالانه خود «وین ۲۰۱۹»، چارچوبی جامع برای مناطق اقتصادی پیشنهاد کرده است که به‌طور کلی تفاوت‌های بین مناطق از جمله مناطق آزاد را تعریف و توضیح می‌دهد. با این حال، با وجود چارچوب پیشنهادی آنکتاد برای رفع ابهام و سردرگمی از مفهوم مناطق آزاد، هنوز به تلاش‌های زیادی برای تعریف اجزای انواع مناطق به‌طور کلی و مناطق آزاد به‌طور خاص نیاز است. بنابراین، تلاش برای توضیح بیشتر اجزای مناطق آزاد می‌تواند به درک عمیق‌تر اجزای منطقه آزاد و تسهیل فرایند ارزیابی کمک کند.

۵. اجزا و عناصر منطقه آزاد

پس از یک دوره طولانی بحث در مورد تعریف مناطق آزاد، در سال ۲۰۱۹، آنکتاد چارچوبی جامع برای مناطق اقتصادی پیشنهاد کرد که در آن انواع مناطق از جمله مناطق آزاد به‌وضوح تعریف شده بود. هر چند این چارچوب به شفاف‌سازی مفهوم مناطق آزاد و تمایز دقیق‌تر آن از سایر انواع مناطق کمک قابل توجهی داشت؛ اما، توسعه و تکمیل این چارچوب با توجه به اجزای مناطق آزاد می‌تواند به تسهیل ارزیابی عملکرد و اهداف دیگر کمک کند.

برای پیشنهاد مؤلفه‌های بیشتری از منطقه آزاد، روش مورد استفاده در این مطالعه مبتنی بر چارچوب کلی آنکتاد برای مناطق ویژه اقتصادی در سال ۲۰۱۹ و مدل مرتبط بوست در سال ۲۰۱۰ بوده است. در سال ۲۰۱۹، آنکتاد

یک چارچوب کلی برای مناطق تعیین کرد. بر اساس این چارچوب منطقه آزاد را از طریق سه منطقه شناسایی کرد: مناطق آزاد تجاری، مناطق پردازش صادرات و منطقه آزاد تک کارخانه. اما، در مدل پیشنهادی بوست برای منطقه آزاد دو مؤلفه اصلی یعنی مناطق پردازش صادرات و مناطق آزاد تجاری با استثناء جزء سوم، گنجانده شد. بر این اساس، در منابع اطلاعاتی و پایگاه داده جستجوها انجام و پس از جمع‌آوری منابع، اجزاء و مولفه‌های منطقه آزاد با آرایش مجدد بیشترین مولفه‌های ذکر شده در تعاریف مرتبط در ادبیات، شناسایی شدند. در این بخش تعاریف و سپس قالب و چارچوب کلی مناطق آزاد معرفی می‌گردد.

۱-۵. مناطق آزاد تجاری

مناطق آزاد تجاری اولین جزء مناطق آزاد و رایج‌ترین نوع مناطق آزاد در نظر گرفته می‌شود. مناطق آزاد تجاری برای تسهیل تجارت در فرایند جهانی شدن و توسعه فعالیت‌های تجاری حیاتی هستند. بررسی عوامل موثر بر توسعه چنین مناطقی نقش مهمی در شکوفایی اقتصاد دارد. مناطق آزاد تجاری معمولاً در داخل یا نزدیک بنادر دریایی، فرودگاه‌ها، مناطق مرزی، یا در امتداد محورهای حمل و نقل اصلی (دریایی، راه آهن، جاده‌ها) و کریدورهای توسعه قرار دارند (آنکتاد، ۲۰۱۹؛ بوست، ۲۰۱۹). علاوه بر این، بیشتر مناطق آزاد تجاری در کشورهای در حال توسعه شکوفا می‌شوند (چیو و همکاران، ۲۰۱۱).

منطقه آزاد تجاری یا به اصطلاح «منطقه تجارت خارجی»، یکی از بزرگ‌ترین نهادهای اقتصادی جهان است که هدف آن تسهیل واردات کالاهای خارجی بدون ممنوعیت قوانین محلی و حذف محدودیت‌های گمرکی عادی است. منطقه آزاد تجاری شامل فعالیت‌های تجاری مانند ذخیره‌سازی، نمایش، پردازش، ساخت و تولید، ترکیب یا استفاده است. مناطق آزاد تجاری را می‌توان به‌عنوان مناطق خاصی توصیف کرد که برخی از مزایای اقتصادی

مانند معافیت مالیاتی را برای شرکت‌ها فراهم می‌کند. بیشتر فعالیت‌ها در مناطق آزاد تجاری بر روی عملیات صنعتی مانند ذخیره‌سازی و پردازش متمرکز است. مناطق آزاد تجاری را می‌توان به‌عنوان مناطق ویژه‌ای توصیف کرد که با ارائه امتیازاتی مانند کاهش محدودیت‌های بوروکراتیک و حذف تعرفه‌ها و سهمیه‌های گمرکی عادی، به دنبال ایجاد مشاغل و جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی است (چیو و همکاران، ۲۰۱۱). فعالیت‌های منطقه آزاد تجاری بر عملیات واردات و صادرات متمرکز دارد. مناطق آزاد تجاری از آنجایی که فعالیت‌های زیادی را شامل می‌شوند، به‌عنوان مراکز تجارت جهانی محسوب می‌شوند. مناطق آزاد تجاری شامل پردازش، بسته‌بندی، بسته‌بندی مجدد، تعمیر، مونتاژ، جداسازی، مرتب‌سازی، توزیع، ذخیره‌سازی، برچسب‌زنی، نمایش، آزمایش و غیره می‌شوند. طبق گزارش بانک جهانی، مناطق آزاد تجاری عبارتند از «مناطق کوچک، حصارکشی شده، بدون عوارض گمرکی، با ارائه تسهیلات انبارداری، ذخیره‌سازی و توزیع برای تجارت، حمل و نقل، و عملیات صادرات مجدد، واقع در اکثر بنادر ورودی در سراسر جهان» (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸).

انصاری (۲۰۲۳)، با تمرکز بر فعالیت‌های مرتبط با تجارت، مناطق آزاد تجاری را به‌عنوان «منطقه اقتصادی خاصی که در آن یک شرکت بین‌المللی می‌تواند به وظایف انبارداری، بسته‌بندی، بازرسی، برچسب‌زنی، نمایشگاهی، مونتاژ، ساخت یا تولید و حمل‌ونقل پردازش، تعریف کردند». در یک تعریف جامع‌تر، منگ (۲۰۰۳)، منطقه آزاد تجاری را اینگونه تعریف کرده است: از نظر جغرافیایی در یک ناحیه یا منطقه در داخل یک کشور یا در یک منطقه فرامرزی بین چندین کشور که در آن فعالیت‌های اقتصادی معینی به‌طور خاص مجاز است و تجارت آزاد و سایر سیاست‌های ترجیحی و امتیازاتی متفاوت از سایر نقاط کشور اعطا می‌شود. منطقه آزاد تجاری یک منطقه اقتصادی است، که در تجارت داخلی می‌تواند برای بهینه‌سازی شبکه تامین خود از آن

استفاده کند، مزیت بهره‌وری عملیاتی و همچنین مزایای مالی را فراهم می‌کند. در تعریف اخیر سازمان همکاری و توسعه اقتصادی و دفتر مالکیت فکری اتحادیه اروپا، مناطق آزاد تجاری به عنوان مناطق معینی تعریف شده‌اند که در بیشتر موارد خارج از صلاحیت گمرکی اقتصادهای مربوطه قرار دارند و مشمول آن نمی‌باشد. عوارض گمرکی یا اکثر رویه‌های گمرکی دیگر، که در غیر این صورت برای کالاها وارداتی اعمال می‌شود (الانصاری، ۲۰۲۳).

۲-۵. مناطق پردازش صادراتی

مناطق پردازش صادراتی دومین نوع مناطق آزاد هستند. این تجلی جدید سازمانی برای مدت طولانی در قالب یک منطقه «گذرهای آزاد» وجود داشته است. مناطق پردازش صادراتی از زمان پیدایش خود در دهه ۱۹۵۰ رشد چشمگیری داشته‌اند (مدنی، ۱۹۹۹). در دهه ۱۹۸۰، در بسیاری از کشورها، به ویژه در آسیا، گرایش به سمت توسعه صنعتی صادرات محور وجود داشت، زیرا شرایط تجارت آزاد و محیط قانونی بدون محدودیت را به شرکت‌ها ارائه می‌کرد. شکل اصلی مناطق پردازش صادراتی به یک «محدوده جغرافیایی محدود و اغلب محصور شده» اشاره دارد (پاپادوپولوس مالهورتا، ۲۰۰۷). مناطق پردازش صادراتی عمدتاً بر فعالیت‌های تولیدی علاوه بر سایر خدمات متمرکز بودند. به گفته اختر (۲۰۰۳)، مناطق پردازش صادراتی شامل تمام فعالیت‌های تولیدی، مانند لوازم الکترونیکی و پوشاک و سایر خدماتی، است که می‌تواند از طریق یک شبکه دیجیتال مانند پردازش داده‌های دیجیتال و خدمات مالی ارائه شود.

معمولاً مناطق پردازش صادراتی در کشورهای در حال توسعه گسترده هستند و بیش از نوزده مفهوم از مناطق پردازش صادراتی فهرست شده است. استفاده از منطقه پردازش صادرات در عبارات مختلف به کشور بستگی دارد، مانند منطقه آزاد تجاری، منطقه معاف از گمرک، مناطق فراساحلی، منطقه ویژه اقتصادی، منطقه آزاد تجاری

صنعتی، بنادر آزاد و نواحی صنعتی. مناطق پردازش صادراتی، مناطقی هستند که در وهله اول بر بازارهای خارجی متمرکز هستند. چنین مناطقی به دنبال تشویق تولید و فعالیت‌های مرتبط با ارائه مشوق‌ها و تسهیلات، عمدتاً به منظور گسترش بازارهای صادراتی، هستند. اشکال این مناطق به دو صورت است: ۱) منطقه پردازش صادرات سنتی: در این شکل، کل منطقه در داخل منطقه به طور انحصاری برای کارخانجات صادرات محور دارای مجوز تحت رژیم منطقه پردازش صادرات است. ۲) مناطق پردازش صادرات ترکیبی: این مناطق پردازش صادراتی به دو منطقه اصلی تقسیم می‌شوند. اولی یک منطقه عمومی است که برای همه صنایع آزاد و باز است. دومی یک منطقه جداگانه منطقه پردازش صادرات است که فقط برای شرکت‌های صادرات محور و ثبت شده در منطقه پردازش صادرات تخصصی است (آکینچی و کریتل، ۲۰۰۸). منطقه پردازش صادرات، به طور کلی شامل معافیت کامل از عوارض و مالیات‌های مرتبط، بازگرداندن رایگان سود، موانع عملیاتی کمتر، مشوق‌های سرمایه‌گذاری بیشتر، ارائه خدمات عمومی، صادرات-واردات بدون عوارض گمرکی و غیره است (پاپادوپولوس مالهورتا، ۲۰۰۷). چنین امتیازاتی اغلب برای شرکت‌هایی، که تحت همان آداب و رسوم محلی خارج از منطقه کار می‌کنند، در دسترس نیست. منطقه پردازش صادرات کاملاً با مفاهیم مشابه مانند توسعه صنعتی یا پارک‌های با فناوری پیشرفته متفاوت است. پارک‌های صنعتی و با فناوری پیشرفته قصد دارند هم‌افزایی رشد از طریق خوشه‌بندی را توسعه دهند. پارک‌ها معمولاً با امتیازات کمتری، برای هر نوع فعالیتی آزاد هستند و معافیت کامل را ارائه نمی‌کنند. از نظر بانک جهانی، مناطق پردازش صادراتی «املاک صنعتی هستند که عمدتاً بازارهای خارجی را هدف قرار می‌دهند». علاوه بر این، منطقه پردازش صادرات ترکیبی شامل دو نوع منطقه است: ۱) برای همه صنایع باز و ۲) منطقه جداگانه اختصاص داده شده

به شرکت‌های صادرات محور (آکینجی و کریتل، ۲۰۰۸).
پاپادوپولوس و مالهوترا (۲۰۰۷) مناطق پردازش صادراتی را به‌عنوان مناطق معین جغرافیایی در کشورهای در حال توسعه تعریف می‌کنند که با هدف جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی صادرات محور با فراهم نمودن محیط‌های بدون مانع و مشوق‌های ویژه برای شرکت‌هایی که در آنها فعالیت می‌کنند، ایجاد می‌شوند.

به‌طور کلی، مناطق پردازش صادرات به‌عنوان مناطق محدود جغرافیایی یا قانونی تعریف می‌شود که در آن سطوح مختلف تجارت آزاد، از جمله واردات کالاها و واسطه‌ای بدون حقوق گمرکی، مجاز است، مشروط بر اینکه همه/ بیشتر کالاها تولید شده در منطقه صادر شوند. کنفدراسیون بین‌المللی اتحادیه‌های آزاد کارگری در سال ۱۹۹۶، منطقه پردازش صادرات را به‌عنوان «منطقه صنعتی مشخصی که یک منطقه تجاری آزاد خارج از سیستم عادی گمرکی و تجاری یک کشور را تشکیل می‌دهد که از مشوق‌های مالیاتی و مالی خاصی بهره می‌برد» تعریف نموده است (ترامپوس، ۲۰۰۳). بانک جهانی (۱۹۹۲)، در تعریف خود برای مناطق پردازش صادرات، مناطق پردازش صادراتی را به‌عنوان «شهرک‌های صنعتی محصور شده و متخصص در تولید برای صادرات و با شرایط تجارت آزاد برای شرکت‌های مستقر و یک محیط قانونی آزاد» تعریف نموده است. علاوه بر این، بانک جهانی در تحلیل خود بر این فرض تکیه دارد که منطقه پردازش صادراتی یک شهرک صنعتی است و منطقه‌ای محصور شده به وسعت ۱۰ تا ۳۰۰ هکتار که در تولید برای صادرات تخصص دارد. همان‌طور که از سوی سازمان بین‌المللی کار (ILO) در سال ۱۹۹۸ گزارش شد، مناطق پردازش صادرات «مناطق صنعتی با انگیزه‌های ویژه‌ای هستند که برای جذب سرمایه‌گذاران خارجی ایجاد شده‌اند، که در آن اقلام وارداتی قبل از صادرات مجدد، درجاتی از فرآوری و پردازش بر روی آن‌ها انجام می‌شود» (ترامپوس، ۲۰۰۳). اختر (۲۰۰۳)، نشان داد

که منطقه پردازش صادرات شامل انواع فعالیت‌ها، مانند انبارداری، مونتاژ، پردازش صادرات، تجارت از طریق مرزها یا دریا و خدمات مالی، است. تفاوت اصلی بین منطقه پردازش صادرات و منطقه آزاد تجاری در میزان صادرات تولیدات آنها است. مناطق پردازش صادرات معمولاً بین ۸۰ تا ۱۰۰ درصد از تولیدات خود را صادرات می‌کنند. منطقه پردازش صادرات نوعی از مناطق آزاد بسیار مفید در نظر گرفته می‌شود که می‌تواند سرمایه‌گذاران زیادی را به منطقه آزاد صنعتی و خدمات آن جذب کند (آنکتاد، ۲۰۱۹).

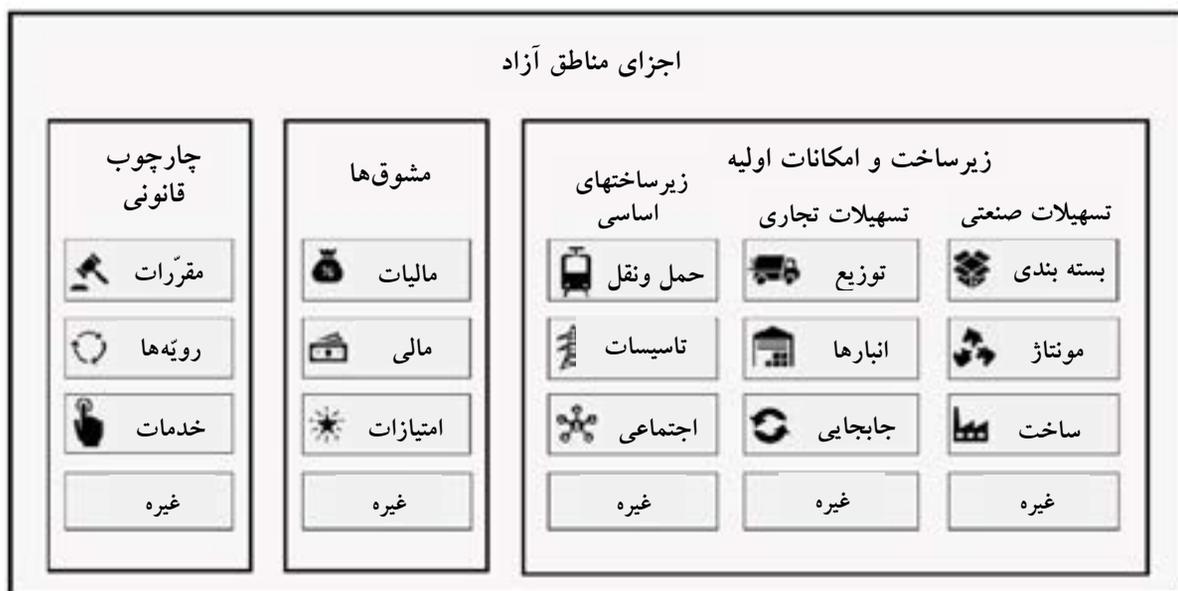
بر اساس مرور ادبیات و مقالات بررسی شده، اجزای منطقه آزاد را می‌توان در سه گروه اصلی دسته‌بندی کرد. گروه اول، چارچوب قانونی؛ این جزء شامل قوانین، مقررات و رویه‌ها که علاوه بر خدماتی است که بر عملکرد کسب‌وکارهای دارای مناطق آزاد حاکم است. گروه دوم، مشوق‌هایی، از جمله مشوق‌های مالیاتی، مشوق‌های مالی، و امتیازاتی است که به کسب و کارهای فعال در مناطق آزاد برای تشویق سرمایه‌گذاری و رشد ارائه می‌شود. گروه سوم، زیرساخت؛ که شامل سه جزء است. ۱) زیرساخت‌های اساسی، از جمله زیرساخت‌های حمل و نقل، خدمات شهری و اجتماعی. ۲) تسهیلات تجاری، مانند مراکز توزیع، انبارها، و تسهیلات حمل‌ونقل. ۳) تأسیسات صنعتی شامل بسته‌بندی، مونتاژ، ساخت، تعمیر و برجسب‌زنی است. زیرساخت باید به‌گونه‌ای طراحی شود که از عملیات تجاری در مناطق آزاد به‌طور موثر پشتیبانی کند.

۶. چارچوب منطقه آزاد

منطقه آزاد، منطقه معینی در یک کشور است که در آن فعالیت‌های اقتصادی مانند تولید و تجارت با کاهش مقررات، مالیات و عوارض به اضافه سایر مشوق‌ها، نسبت به سایر مناطق داخل کشور مجاز است. هدف مناطق آزاد ارتقای رشد و توسعه اقتصادی از طریق جذب سرمایه‌گذاری و کسب‌وکارهای خارجی، فراهم کردن بستر مناسب برای

می‌کند. علاوه بر این، توسعه مفهوم مناطق آزاد و تعریف واضحی که شامل اجزای تشکیل‌دهنده آن است، و توسعه یک متدولوژی برای ارزیابی عملکرد آن، به‌ویژه حمایت از عملکرد پایدار بسیار، حیاتی است. بر این اساس، درک جامع از اجزای مناطق آزاد برای موفقیت آنها بسیار مهم است. در این راستا، مطالعه حاضر اجزای مناطق آزاد، از جمله چارچوب قانونی، مشوق‌ها و زیرساخت را مطابق نمودار (۴) شناسایی و به‌صورت یکپارچه ارائه داده است.

فعالیت‌های تجاری و سرمایه‌گذاری است. تعریف واضح و روشن مفهوم مناطق آزاد برای سیاست‌گذاران و سایر ذینفعان، بینش و درک جامعی از ماهیت مناطق آزاد و امکان‌سنجی فعالیت آن‌ها، می‌تواند به طراحی برنامه‌های انگیزشی رقابتی برای جذب سرمایه‌گذاری برای مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی کمک کند. این امر به نوبه خود، محیط مساعدی را برای کسب و کارها، برای سرمایه‌گذاری و گسترش فراهم نموده و در نتیجه به رشد و توسعه اقتصادی کشورهای میزبان کمک

نمودار ۴ - چارچوب اجزای مناطق آزاد

و کارآمد است. چارچوب قانونی شامل مقررات، رویه‌ها و خدمات ویژه منطقه آزاد است، که برای کسب‌وکارها نسبت به سایر نقاط کشور مطلوب‌تر طراحی شده‌اند. چارچوب قانونی با تعیین قوانین و رویه‌هایی، فعالیت‌ها را مدیریت می‌کنند، و شفافیت و سطح بالایی از اطمینان را به کاربران ارائه می‌دهند. علاوه بر این، ارائه خدماتی مانند ترخیص کالا از گمرک، برای عملکرد روان ضروری است. یک چارچوب قانونی با طراحی خوب می‌تواند با جذب کسب و کارها، رقابت‌پذیری مناطق آزاد را افزایش دهد

چارچوب قانونی: همان‌طور که در نمودار (۴) نشان داده شد، مناطق آزاد شامل سه جزء اصلی؛ چارچوب قانونی، مشوق‌ها، و زیرساخت می‌باشد. بر اساس مرور مطالعات پیشین، چارچوب قانونی نقش مهمی در موفقیت مناطق آزاد دارد (آنکتاد، ۲۰۱۹؛ ترامپوس، ۲۰۰۳؛ الانصاری، ۲۰۲۳؛ اختر، ۲۰۰۳؛ دافنی، ۲۰۱۸؛ بانک جهانی، ۱۹۹۲؛ چيو همکاران، ۲۰۱۱؛ پاپادوپولوس مالهوترا، ۲۰۰۷). هدف چارچوب قانونی این است که با نظارت بر فعالیت‌های درون مناطق آزاد اطمینان حاصل شود که عملیات کسب‌وکارها روان

(آنکتاد، ۲۰۱۹). نقطه قوت چارچوب قانونی در مناطق آزاد، شامل توانایی آن در ارائه اطمینان و وضوح بالا به کسب و کارها و تسهیل عملیات برای آن‌ها است. علاوه بر این، چارچوب قانونی با سرمایه‌گذاری‌هایی جهت دسترسی به خدمات تخصصی، مانند تبلیغات تجاری و سرمایه‌گذاری برای حمایت کارآمدتر و مؤثرتر از کسب و کارها به افزایش فعالیت و رشد اقتصادی منجر می‌شود. اما، مقررات مناطق آزاد نیز نقاط ضعفی دارد. به عنوان مثال، ممکن است این تصور را ایجاد کند که با کسب و کارهای داخل منطقه در مقایسه با سایر نقاط کشور رفتار ترجیحی صورت می‌گیرد. علاوه بر این، چارچوب قانونی ممکن است برای سازگاری با شرایط متغیر بازار، همیشه به اندازه کافی انعطاف‌پذیر نباشد و این می‌تواند اثربخشی آن را محدود کند. از این رو، چارچوب قانونی نقشی حیاتی در کمک به موفقیت مناطق آزاد دارد. با این حال، این چارچوب، علاوه بر توانایی در ایجاد تعادل بین نیازهای کسب و کارها با اهداف ملی گسترده‌تر برای افزایش رشد و توسعه اقتصادی، باید کارآمد، مؤثر و منعطف باشد.

مشوق‌ها: مشوق‌ها جزء دوم مناطق آزاد و عنصر حیاتی مناطق آزاد به‌شمار می‌رود (آنکتاد، ۱۹۹۶) مشوق‌ها نقش مهمی در جذب کسب‌وکارها به مناطق آزاد و ارتقای فعالیت‌های اقتصادی در مناطق دارد. هدف از مشوق‌ها، ایجاد محیطی جذاب‌تر برای سرمایه‌گذاری با ارائه مشوق‌های مالی، مشوق‌های مالیاتی و سایر امتیازات است. ارائه چنین مشوق‌هایی می‌تواند عامل تعیین‌کننده‌ای برای شرکت‌ها در انتخاب بهترین مناطق آزاد برای کسب و کار خود باشد. مشوق‌ها بسیار متفاوت است و از معافیت‌های مالیاتی گرفته تا یارانه‌ها و سایر مزایای مالی را شامل می‌شود. نقاط قوت مشوق‌ها در مناطق آزاد شامل توانایی آنها در کاهش هزینه‌های انجام کسب و کار است، که باعث جذابیت بیشتر شرکت‌ها برای سرمایه‌گذاری در منطقه می‌شود. علاوه بر این، مشوق‌ها می‌توانند با تشویق سرمایه‌گذاری‌ها، ایجاد

شغل و افزایش صادرات به رونق فعالیت‌های اقتصادی کمک کنند. همچنین، مشوق‌ها می‌توانند به یک محیط تجاری مطلوب‌تر منجر شوند و فعالیت و رشد شرکت‌ها را آسان‌تر کنند. اما مشوق‌ها در مناطق آزاد دارای نقاط ضعفی هم است. به عنوان مثال، ممکن است تصویری از جانبداری ایجاد کنند؛ زیرا، کسب و کارهای داخل منطقه در مقایسه با سایر نقاط کشور از رفتار ترجیحی برخوردار هستند. علاوه بر این، مشوق‌ها ممکن است برای همیشه و در درازمدت پایدار نباشند، زیرا ممکن است نتوانند سرمایه‌گذاری کافی برای جبران یا پوشش هزینه‌های ارائه این مشوق‌ها را جذب کنند. از این رو، مشوق‌ها با جذب کسب‌وکار و ارتقای فعالیت‌های اقتصادی، نقش مهمی در موفقیت مناطق آزاد دارند. با این حال، اطمینان از کارآمدی، مؤثر و پایدار بودن مشوق‌ها، علاوه بر توانایی آن‌ها در ایجاد تعادل بین نیازهای کسب‌وکارها با اهداف گسترده‌تر ارتقای رشد و توسعه اقتصادی، ضروری است.

زیرساخت: یکی دیگر از اجزای کلیدی یک منطقه آزاد زیرساخت است و در تسهیل فعالیت‌های اقتصادی و حمایت از رشد و توسعه کسب و کارهای فعال در مناطق نقش حیاتی دارد. زیرساخت‌های مناطق آزاد، شامل سه بخش اصلی زیرساخت‌های اساسی، تسهیلات تجاری و تسهیلات صنعتی است. زیرساخت‌ها، باید طوری طراحی شوند که عملکرد کسب و کارها را روان و نیازهای متنوع شرکت‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها را برآورده کنند. علاوه بر این، در دسترس بودن امکانات تجاری و صنعتی، مانند مراکز توزیع، انبارها و تأسیسات تولیدی، می‌تواند رقابت‌پذیری یک منطقه آزاد را به میزان قابل توجهی افزایش دهد. مناطق آزاد با فراهم کردن این مولفه‌ها می‌توانند به سرمایه‌گذاری‌ها بسته کافی، از جمله دسترسی به منابع لازم برای انجام فعالیت‌های اقتصادی، ارائه دهند. زیرساخت‌های اساسی (آنکتاد، ۲۰۱۹)، مانند زیرساخت‌های حمل‌ونقل، از جمله جاده‌ها، بنادر، فرودگاه‌ها، و سایر روش‌های حمل‌ونقل، به تسهیل

جابه‌جایی کالا و افراد در داخل و خارج از منطقه کمک می‌کند. زیرساخت‌های خدماتی پشتیبان، مانند خدمات آب برق و مخابرات، دسترسی به خدمات ضروری را با هزینه کمتری نسبت به سایر مناطق فراهم می‌کند. زیرساخت‌های اجتماعی، از جمله مسکن، مراقبت‌های بهداشتی، آموزشی و امکانات تفریحی برای کارکنان و خانواده‌هایشان، به ایجاد یک محیط حمایتی و جذاب برای کسب‌وکارها کمک می‌کند (الانصاری، ۲۰۱۹). تسهیلات تجاری مانند توزیع انبارها و تسهیلات حمل‌ونقل برای پشتیبانی از جابه‌جایی کالا در منطقه آزاد و فراتر از آن طراحی شده است. تاسیسات صنعتی، از جمله بسته‌بندی، مونتاژ و ساخت، زیرساخت‌ها و پشتیبانی لازم را برای کسب و کارها برای تولید و فرآوری محصولات در منطقه فراهم می‌کند (ترامپوس، ۲۰۰۳؛ اختر، ۲۰۰۳؛ آکنجی و کریتل، ۲۰۰۸؛ پایادوپولوس مالهورترا، ۲۰۰۷؛ چپو همکاران، ۲۰۱۱؛ بانک جهانی، ۱۹۹۲). نقاط قوت زیرساخت در مناطق آزاد، شامل توانایی آن در بهبود محیط کسب و کار، آسان کردن فعالیت‌های تجاری و ایجاد جاذبه‌هایی برای شرکت‌ها جهت سرمایه‌گذاری و انجام تجارت در منطقه است. علاوه بر این، زیرساخت‌ها می‌توانند با ارائه دسترسی به خدمات ضروری، مانند حمل‌ونقل و خدمات آب و برق با هزینه کمتر نسبت به سایر مناطق، از رشد کسب و کارها حمایت کنند. همچنین، زیرساخت‌ها می‌توانند با ایجاد شغل و جذب سرمایه‌گذاری به رونق فعالیت‌های اقتصادی کمک کنند. اما، توسعه و نگهداری زیرساخت‌ها در مناطق آزاد دارای نقاط ضعفی نیز است. به عنوان مثال، هزینه توسعه و نگهداری زیرساخت‌ها می‌تواند قابل توجه بوده و ممکن است در درازمدت و برای همیشه پایدار نباشد. علاوه بر این، زیرساخت ممکن است همیشه برای انطباق با شرایط متغیر بازار به اندازه کافی انعطاف‌پذیر نباشد، و می‌تواند اثربخشی آن را محدود کند. علاوه بر این، پایداری باید هنگام طراحی زیرساخت‌های منطقه آزاد برای کاهش اثرات زیست‌محیطی و ترویج رشد اقتصادی و اجتماعی بلندمدت از طریق ترکیب

فناوری‌های سبز، ارتقای بهره‌وری منابع و تشویق شیوه‌های پایدار در بین کسب‌وکارها در نظر گرفته و لحاظ شود. موفقیت مناطق آزاد به شدت به تعامل، ارتباط و هماهنگی بین اجزای مختلف آن بستگی دارد. چارچوب قانونی مجموعه‌ای روشن و منسجم از قوانین و مقررات حاکم بر فعالیت‌های اقتصادی در منطقه است. در عین حال، مشوق‌ها، مزایای مالیاتی و مالی را برای جذب سرمایه‌گذاری و کسب‌وکار در مناطق آزاد ارائه می‌کنند. علاوه بر این، زیرساخت‌ها، امکانات فیزیکی و تاسیساتی لازم را برای فعالیت موثر شرکت‌ها فراهم می‌کند. تعامل بین این مؤلفه‌ها برای دستیابی به موفقیت کلی مناطق آزاد بسیار مهم است. مناطق آزاد باید یکپارچگی متعادل بین همه اجزا را تضمین کنند. در صورت نارسایی، ناقص یا ناکافی بودن زیرساخت‌ها، اثربخشی یک منطقه آزاد با چارچوب قانونی مستحکم و مشوق‌های جذاب را می‌توان کاهش داد و بالعکس. به عنوان مثال، فقدان زیرساخت‌های حمل‌ونقل کافی می‌تواند هزینه انجام تجارت را افزایش دهد و رفت و آمد کالا به داخل و خارج از منطقه را محدود کند. در مقابل، زیرساخت‌های اجتماعی ناکافی می‌تواند بر کیفیت زندگی کارکنان و خانواده‌های آنها تأثیر بگذارد و منجر به گردش مالی بالا و کاهش رقابت‌پذیری شود. با توجه به عملکرد کلی، موفقیت مناطق آزاد را می‌توان با شاخص‌های مختلفی مانند میزان سرمایه‌گذاری و اشتغال‌زایی، سطح تجارت و فعالیت اقتصادی و میزان رضایت کسب‌وکارها و سایر ذینفعان اندازه‌گیری کرد. زمانی که این مؤلفه‌ها به‌طور مؤثر با هم کار کنند، مناطق آزاد می‌توانند مزایای اقتصادی قابل توجهی از جمله افزایش تجارت و سرمایه‌گذاری، ایجاد شغل و توسعه بازارها و صنایع جدید را فراهم کنند. با این حال، عملکرد مناطق آزاد می‌تواند تحت تأثیر عوامل خارجی مانند شرایط اقتصادی، رقابت سایر مناطق و تغییر در سیاست‌های دولت قرار گیرد. ارزیابی و توسعه مستمر اجزای مناطق آزاد برای اطمینان از موفقیت پایدار در رفع نیازهای کسب و کارها و سایر ذینفعان ضروری است.

تحلیل نمونه‌های موفق داخلی و خارجی

در این بخش، به صورت خلاصه مناطق آزاد ایران با یکی از مناطق آزاد موفق منطقه خاورمیانه، یعنی منطقه آزاد جبل علی امارات، در قالب چارچوب پیشنهادی پژوهش و از نظر اجزای مناطق آزاد یعنی؛ زیرساخت‌های اساسی، تسهیلات و امکانات اولیه، قوانین، مشوق‌ها و امتیازات، مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته است. مقایسه سرمایه‌گذاری جهت تأمین

زیرساخت مناطق آزاد در بدو تأسیس نشان می‌دهد که میزان سرمایه‌گذاری دولتی در منطقه آزاد جبل علی در سال ۱۹۸۵ حدود ۲/۵ میلیارد دلار بوده، در حالی که در ایران فعالیت مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار بدون سرمایه‌گذاری اولیه دولتی شروع شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۰). مقایسه تطبیقی در سایر امکانات مربوط به زیرساخت در جداول (۲) و (۳) گزارش گردیده است.

جدول ۲- مقایسه زیرساخت منطقه آزاد چابهار ایران با منطقه آزاد جبل علی

شرح	منطقه آزاد چابهار ایران بدو تأسیس	منطقه جبل علی امارات در شروع فعالیت
بندر	بندر با توان محدود خارج از محدوده منطقه آزاد	پایانه دریایی با ظرفیت پذیرش نامحدود کشتی
راه	فاقد راه آهن و جاده‌های ترانزیتی	بزرگراهها به طور کامل ایجاد شده بود
فرودگاه	فرودگاه نظامی خارج از محدوده منطقه آزاد	فرودگاه بین‌المللی اختصاصی
برق	یک مگاوات	کاملاً تأمین
آب شیرین	کمبود شدید	کاملاً تأمین
مخابرات	فاقد امکانات مخابراتی	دارای تجهیزات بسیار پیشرفته مخابراتی
انبار	۶/۹۶ هزار متر مربع مربوط به سازمان بنادر	۴۸ هزار متر مربع انبار، ۴۲ هزار مترمکعب سردخانه
گمرک	استقرار در خارج منطقه	اختصاصی در منطقه مستقر است
دفاتر کار	فاقد هرگونه ساختمان و ابنیه اداری	کاملاً تأمین

از جمله مهم‌ترین معافیت‌ها و مشوق‌ها در مناطق آزاد امارات؛ شامل امکان مالکیت ۱۰۰ درصدی برای سرمایه‌گذاران خارجی؛ بازگشت ۱۰۰ درصدی سرمایه و سود؛ مراحل راه‌اندازی سریع و آسان کسب و کار در طول یک یا دو هفته و امکان توسعه کسب و کار؛ گزینه‌های متعدد با هزینه‌های رقابتی؛ معافیت ۱۰۰ درصدی از مالیات بر شرکت و درآمد؛ معافیت ۱۰۰ درصدی از حقوق گمرکی؛ قوانین و مقررات مستقل؛ دسترسی آسان به بازارهای منطقه‌ای و

جهانی؛ اشتغال کارگران و کارمندان خارجی؛ زیرساخت مدرن و پیشرفته می‌باشد. همچنین، مجوز تجارت عمومی، مجوز بازرگانی، مجوز صنعتی، مجوز صنعتی ملی، مجوز خدمات و مجوز کسب و کار دوگانه از انواع مجوزهایی است که در مناطق آزاد امارات صادر می‌گردد (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۲).

جدول ۳- امتیازات ارائه شده در مناطق آزاد ایران

ردیف	امتیاز ارائه شده	مستند قانونی
۱	معافیت مالیاتی به مدت ۲۰ سال	ماده ۱۳ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد
۲	مستثنا بودن از مقررات صادرات و واردات	ماده ۱۴ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد
۳	ورود و خروج سرمایه و سود حاصل از آن آزاد است	ماده ۲۰ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد
۴	آزادی خرید و فروش ارز توسط هر فرد حقیقی و حقوقی	ماده ۹ آیین نامه عملیات پولی و بانکی مناطق آزاد
۵	ورود و خروج ارز به/از منطقه، آزاد است	ماده ۱۰ آیین نامه عملیات پولی و بانکی مناطق آزاد
۶	نرخ خرید و فروش ارز بر اساس بازار آزاد تعیین می شود	ماده ۱۱ آیین نامه عملیات پولی و بانکی مناطق آزاد
۷	عدم نیاز به روادید برای اتباع خارجی	آیین نامه صدور روادید مناطق آزاد
۸	امکان سرمایه گذاری برای افراد خارجی به هر نسبت	مقررات سرمایه گذاری در مناطق آزاد
۹	قانون کار خاص مناطق آزاد	مقررات اشتغال نیروی انسانی مناطق آزاد
۱۰	تأسیس شعب بانک خارجی، مؤسسه اعتباری غیرایرانی در مناطق	تبصره ۲ ماده ۱۸ اصلاحی قانون چگونگی اداره مناطق آزاد
۱۱	قانون خاص بیمه و ایجاد شعب و نمایندگی مؤسسات کارگزاری بیمه خارجی	ماده ۲۸ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد مقررات تأسیس و فعالیت مؤسسات بیمه
۱۲	مقررات خاص ثبت شرکت ها (مرجع ثبت)	ضوابط ثبت شرکت ها و مالکیت صنعتی و معنوی در مناطق آزاد

۷. نتیجه گیری و توصیه های سیاستی

آنکتاد ارائه می کند. با بررسی مطالعات قبلی و شناسایی و احصای اجزای تشکیل دهنده، تعریف مناطق آزاد کامل تر و مفهوم سازی و نحوه تعامل اجزا با یکدیگر را برجسته می کند. بر این اساس، منطقه آزاد را می توان به عنوان یک حوزه جغرافیایی خاص در نظر گرفت که در آن دولت ها از فعالیت های اقتصادی اعم، از تجاری یا صنعتی، از طریق ارائه یک سری امتیازات با تمرکز بر مشوق های مالیاتی و معافیت عوارض گمرکی، دامنه وسیعی از حمایت ها، مانند تسهیل رویه های اداری، مجوزها، لیسانس ها و مشاوره ها، را شامل می شود.

مناطق آزاد در فراهم کردن فرصت های سرمایه گذاری و ارتقای توسعه اقتصادی نقش مهمی دارند. موفقیت مناطق آزاد و ذینفعان آن به ارزیابی مستمر و بهبود اجزای مناطق آزاد (چارچوب قانونی، مشوق ها و زیرساخت ها) بستگی دارد.

با رشد مناطق آزاد در سال های اخیر، برای تعریف منطقه آزاد و تشریح تفاوت های آن با سایر مناطق اقتصادی تلاش های زیادی صورت گرفته است. به دلیل عدم قطعیت تعاریف، بسیاری از پژوهشگران مطالعاتی درباره این موضوع انجام داده اند. در سال ۲۰۱۹، آنکتاد طبقه بندی عمومی و رسمی خود را از مناطق منتشر و در آن اصطلاح «منطقه آزاد» به وضوح تعریف شد. در این تعریف کلی، اصطلاح «منطقه ویژه اقتصادی» یک واژه جامع برای همه انواع مناطق، از جمله مناطق آزاد، در نظر گرفته شد. علی رغم نقش چارچوب های آنکتاد (۲۰۱۹) و بوست (۲۰۱۰) برای مناطق اقتصادی در تعریف مفهوم «مناطق آزاد»، توصیف کافی از مؤلفه های منطقه آزاد ارائه نشده است. در این راستا، مطالعه حاضر، روایتی تاریخی از تعاریف و اصطلاحات مربوط به مناطق آزاد و انواع مناطق را تا سال ۲۰۱۹ در چارچوب رسمی

لذا، ارزیابی عملکرد منطقه آزاد و اجزای تشکیل دهنده آن، از نیازهای در حال تحول کسب و کارها، ذینفعان و پایداری حمایت می‌کند. این امر به افزایش رقابت پذیری مناطق آزاد و جذب سرمایه‌گذاری و فعالیت اقتصادی کمک می‌کند و به منافع بیشتر برای همه ذینفعان منجر می‌شود. بنابراین، ضروری است که اجزای منطقه آزاد و تعاملات آنها به طور مستمر نظارت و بهبود یابد تا از موفقیت بلندمدت مناطق آزاد حمایت شود.

این مقاله، با ارائه دانش عمومی در مورد اصطلاحات مناطق آزاد، طبقه‌بندی و معرفی انواع مناطق اقتصادی، بینش لازم را برای تمایز مناطق آزاد از سایر مناطق اقتصادی فراهم می‌نماید. همچنین، با شناسایی اجزای تشکیل دهنده منطقه آزاد، از جمله چارچوب قانونی، مشوق‌ها و زیرساخت‌ها، امکان ارزیابی‌های منظم و بهبود عملکرد مناطق را فراهم می‌سازد. شناسایی چالش‌ها و شکاف‌های مربوطه و فراهم نمودن بینش لازم در مورد تحقیقات آینده از دیگر نتایج این پژوهش است.

محدودیت‌های این مطالعه و از چالش‌های اصلی، کمبود منابع مربوطه و عدم وجود یک اصطلاح استاندارد برای مناطق آزاد قبل از سال ۲۰۱۹ بود. لذا، این مطالعه نمی‌تواند از یک رویکرد نظام‌مند برای مرور ادبیات در رابطه با اصطلاحات مناطق آزاد، پیروی کند. برای رفع این محدودیت، بر گزارش‌های رسمی سازمان‌های مربوطه و سایر ادبیات مرتبط تکیه شد. محدودیت دوم اینکه، برای شناسایی و معرفی اجزای منطقه آزاد، از مدل بوست برای مناطق آزاد و چارچوب کلی آنکتاد برای مناطق ویژه اقتصادی استفاده شد. بر این اساس، برای شناسایی مناطق آزاد، مطالعه به دو جزء مناطق پردازش صادراتی و مناطق آزاد تجاری محدود شد. محدودیت سوم، هر چند مطالعه به پیشنهاد و توضیح مؤلفه‌های مناطق آزاد محدود می‌شد، اما عمیقاً به جزییات آنها پرداخته نشد. از این رو، پرداختن به جزییات می‌تواند فرصت‌هایی برای تحقیقات آتی

باشد. بر این اساس، انتظار می‌رود این مطالعه بتواند توجه پژوهش‌های آینده را به سمت تحقیقات و مشارکت‌های بیشتر در این زمینه جلب کند.

هرچند گزارش آنکتاد (۲۰۱۹) و بوست (۲۰۱۰)، در مورد مناطق آزاد دانش و بینش وسیعی ارائه کرده‌اند، لیکن فراتر از آنچه در این مطالعه برجسته شد، فرصت‌های بیشتری برای مطالعه مناطق آزاد وجود دارد. شناخت ارتباط و پویایی‌های بین اجزای مختلف مناطق آزاد، در چارچوب ارزیابی عملکرد و پایداری، موضوع جالبی برای تحقیقات آینده خواهد بود.

این امر با توسعه ابزارها و روش‌های لازم برای انجام چنین ارزیابی، با توجه به مدل توسعه پایدار مناطق تکمیل می‌شود. درنهایت، به‌کارگیری اهداف فوق در یک مطالعه موردی برای اعتبارسنجی مدل ارزیابی بر مبنای اهداف توسعه هزاره (MDG) و اهداف توسعه پایدار (MDG)، پیشنهادی بسیار مهم است. موارد زیادی در سراسر جهان وجود دارد که می‌تواند به‌عنوان یک مطالعه موردی خوب انتخاب شود. انجام پژوهش فوق‌الذکر ابهامات مربوط به تعریف مناطق آزاد را کاهش و دانش مربوطه را افزایش می‌دهد، سیاست‌گذاران را همسو و تحلیل عملکرد را بهبود می‌بخشد.

پیشنهادها

پس از شناسایی اجزا، عناصر و مؤلفه‌های منطقه آزاد، پیشنهادهای زیر در رابطه با هر یک از اجزای مناطق ارائه می‌شود:

پیشنهاد اول، بهبود چارچوب قانونی است. به این صورت که چارچوب قانونی مناطق آزاد باید به‌طور مرتب مورد بازبینی و به‌روزرسانی قرار گیرد، تا از ارتباط و اثربخشی مداوم اطمینان حاصل شود. علاوه بر این، چارچوب قانونی باید در جهت کاهش بار اداری بر کسب و کارها و تضمین حفاظت کافی برای کارگران و محیط زیست، ساده و ساده‌تر شود.

پیشنهاد دوم، افزایش مشوق‌ها است. مشوق‌های ارائه شده از سوی مناطق آزاد باید بازنگری و به‌روزرسانی شوند تا از جذابیت مستمر آن‌ها برای کسب‌وکارها و سرمایه‌گذاران اطمینان حاصل شود. علاوه بر این، مشوق‌ها باید به دقت بررسی شوند تا اطمینان حاصل شود که پیامدهای ناخواسته‌ای، مانند کاهش رقابت‌پذیری سایر مناطق یا بخش‌ها، نداشته باشند.

پیشنهاد سوم، ارتقاء زیرساخت‌ها است. زیرساخت‌های مناطق آزاد باید به‌طور مرتب مورد ارزیابی مجدد و ارتقاء قرار گیرد، تا اطمینان حاصل شود که نیازهای در حال تحول کسب و کارها و سایر ذینفعان برآورده می‌شود. باید بر حصول اطمینان از اینکه زیرساخت باید قابل اعتماد، کارآمد و مقرون به صرفه باشد و نیازهای کارگران و خانواده‌های آن‌ها را برطرف کند، مورد تأکید باشد.

پیشنهاد چهارم، بهبود تعامل است. ارتباط و تعامل بین اجزای مناطق آزاد باید بررسی و تقویت شود تا اطمینان حاصل شود که اجزا به‌طور موثر با هم عمل می‌کنند. چنین رویه‌ای می‌تواند شامل افزایش همکاری و هماهنگی بین سازمان‌های دولتی مختلف مسئول مدیریت مناطق آزاد و بهبود جریان اطلاعات بین کسب‌وکارها و سایر ذینفعان باشد.

با توجه به نتایج پژوهش حاضر و محدودیت‌های موجود برای پژوهشگران آتی، پیشنهاد می‌شود تحلیلی از مناطق آزاد ایران، از جنبه‌های چارچوب قانونی، مشوق‌ها و زیرساخت‌ها در امتداد پژوهش حاضر ارائه شود. بررسی، مقایسه و تحلیل نمونه‌های موفق در سطح داخل و خارج کشور، از طریق مطالعات تطبیقی، می‌تواند بسیار ارزشمند باشد. نقد عملکرد مناطق آزاد و تحلیل آن با واقعیات اقتصاد ایران، بر اساس مبانی نظری و مطالعات تجربی، نیز می‌تواند یک موضوع و هدف پژوهشی بسیار ضروری و پراهمیت باشد.

توصیه‌های سیاستی

بر اساس نتایج حاصل از پژوهش، توصیه‌ها و پیشنهاداتی برای سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران اجرایی به شرح زیر ارائه می‌شود: تدوین سند راهبرد توسعه صنعتی و اقتصادی مناطق آزاد متناسب با وضعیت نسبی کشور و هر منطقه؛ تامین زیرساخت‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری هر منطقه متناسب با سیاست توسعه صنعتی منتخب؛ تمرکز مناطق بر توسعه تولید صادرات محور و جذب سرمایه‌گذاری خارجی؛ تفکیک نظام اقتصادی مناطق سرزمین اصلی به منظور اجرای آزمایشی طرح‌های اصلاحی بویژه در حوزه‌های بانکی و مالی، توسعه رقابت و...؛ تدوین ضوابط و مقررات شفاف به منظور مدیریت پویای مناطق با اختیارات کافی و منطبق بر راهبرد توسعه صنعتی برای توسعه گام به گام مناطق؛ تعیین منابع مالی جدید و پایدار و کاهش وابستگی درآمد مناطق آزاد و ویژه اقتصادی به واردات و فروش زمین؛ جلوگیری از توسعه بی‌ضابطه تعداد و وسعت مناطق آزاد و ویژه اقتصادی و عدم ایجاد مناطق جدید در محدوده‌های دارای سکنه؛ توجه به لزوم جذب سرمایه‌گذاری خارجی از طریق رایزنی و اطمینان بخشی در سطوح بالای حاکمیت، مبتنی بر توسعه روابط سیاسی بین‌المللی و عملیاتی نمودن قراردادهای همکاری بلندمدت. تعیین اهداف و حوزه عملکرد تخصصی برای هر منطقه بر اساس راهبردهای توسعه صنعتی، آمایش و مزیت نسبی هر منطقه و جانمایی آن در زنجیره ارزش مورد نظر؛ تامین زیرساخت‌های متناسب و تعیین معافیت‌های هدفمند مبتنی بر حوزه‌های تخصصی هر منطقه. اصلاح نظام تامین مالی مناطق آزاد؛ کاهش وابستگی درآمد سازمان‌های مناطق آزاد به واردات کالا و فروش زمین و ایجاد منابع مالی و مولد و پایدار. تسهیل مبادلات مالی مناطق آزاد با خارج از کشور از طرق مختلف، نظیر طراحی سازوکارهای جدید مبادلات مالی، پذیرش موسسات مالی و بانک‌های خارجی، بانک‌های فراساحلی و...؛ اصلاح سازوکار اداره مناطق آزاد؛ تعیین وظایف

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۴۰۲). مروری بر تجربه مناطق آزاد و ویژه اقتصادی جهان کشور امارات. دفتر مطالعات اقتصادی، گروه بازرگانی، شناسنامه گزارش؛ کد موضوعی ۲۲، شماره مسلسل ۱۹۱۰۶، تیرماه، ۴۳-۱.

دسترسی به داده‌ها

داده‌های استفاده شده یا تولیدشده در متن مقاله ارائه شده است.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۴۰۰). تحلیل و بررسی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری صنعتی جمهوری اسلامی ایران. معاونت مطالعات اقتصادی، کد موضوعی ۲۲، شماره مسلسل ۱۷۴۹۲، اردیبهشت ماه، ۵۱-۱.

تضاد منافع نویسندگان

نویسندگان این مقاله اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. (۱۳۷۴). دلایل عدم موفقیت مناطق آزاد در ایران. گزارش ۱۵۰۰۹۳۱ معاونت پژوهشی، آذرماه، ۱-۱۵.

Abasi esfanjani, H., mirzaei, H. and ahmadi kamali, M. (2017). Study of the Export Performance of Aras Free Trade-Industrial Zone. *Commercial Surveys*, 14(81), 85-100. [InPersian] Dor: 20.1001.1.26767562.1395.14.81.6.3

منابع

اعتماد. (۱۴۰۴). سراب مناطق آزاد، روایت ۳۰ سال ناکامی؛ بهشت قاچاق، جهنم سرمایه‌گذاری. گزارش اقتصادی روزنامه اعتماد، دوشنبه ۲۹ اردیبهشت، شماره ۶۰۴۷.

Abbasi, Hossein; Nikjoo, Saeed and Shohori, Malihe. (1404). Sustainable Development, Digitalization of the Economy and the New Industrial Revolution. National Conference on the Legal System of Free Trade-Industrial Zones: Challenges and Solutions. Collection of Articles. Payam Noor University of East Azerbaijan Province, Aras Free Zone, May. [In Persian].

ایسنا. (۱۳۹۷). سرابی به نام منطقه آزاد. گزارش ایسنا از منطقه آزاد مازندران و مصاحبه با اساتید. ۲۴ مرداد، شماره خبر ۹۷۰۵۲۴۱۲۶۶۸.

شقایق شهری، وحید. (۱۳۹۶). یکپارچگی اقتصادی منطقه‌ای و تأثیر آن بر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی متقابل. *فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی*، شماره ۸۴، پاییز، ۶۴-۲۷. DOR: 20.1001.1.17350794.1396.21.84.27-64.2.0

Akinci, G. and Crittle, J., (2008). Special economic zone: performance, lessons learned, and implication for zone development, in: Foreign Investment Advisory Service. (FIAS) occasional paper Washington, D.C.

عباسی، حسین؛ میرزایی، حسین و احمدی کمالی، مهدیه. (۱۳۹۵). بررسی عملکرد منطقه آزاد تجاری - صنعتی ارس از منظر صادرات. *دوماهنامه بررسی‌های بازرگانی*، شماره ۸۱ بهمن و اسفند، ۱۰۰-۸۵. Dor: 20.1001.1.26767562.1395.14.81.6.3

Akhtar, M.H., (2003). An evaluation of Karachi export processing zone: a preliminary investigation, *Pakistan Dev. Rev.* 42 (4) 927-940, <https://doi.org/10.30541/v42i4iipp.927-940>.

عباسی، حسین؛ نیکجو، سعید و شعوری، ملیحه. (۱۴۰۴). توسعه پایدار، دیجیتالی شدن اقتصاد و انقلاب صنعتی جدید. کنفرانس ملی نظام حقوقی مناطق آزاد تجاری - صنعتی: چالش‌ها و راهکارها. مجموعه مقالات. دانشگاه پیام نور استان آذربایجان شرقی، منطقه آزاد ارس، اردیبهشت ماه.

Alansary, O. S., & Al-Ansari, T. (2023). Defining 'free zones': A systematic review of literature. *Heliyon*, 9(4), Article e15344. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e15344>

فرینا. (۱۴۰۴). مناطق آزاد آینده: فناوری موج چهارم و هوشمندسازی صنایع. پایگاه خبری مناطق آزاد و ویژه اقتصادی، شنبه ۶ بهمن، freena.ir/detail/70512

Arruda, H., Silva, E. R., Lessa, M., Proença Jr, D., Bartholo, R. (2022). VOSviewer and Bibliometrix. doi: 10.5195/jmla.2022.1434

Bost, F., (2010). Atlas mondial des zones franches, La Doc. française.

لطفعلی‌زاده لاهرودی، علی. (۱۴۰۳). مروری بر جایگاه مناطق آزاد در نظریات علمی و اسناد توسعه (مطالعه موردی: منطقه آزاد

Bost, F., (2019). Special economic zones: methodological

- documents (Case Study: Aras Free Zone). *Geography and Human Relationships*, 6(4), 630-650. [In Persian] doi: 10.22034/gahr.2023.398663.1881
- Madani, D., (1999). A review of the role and impact of export processing zones, *World* 33 (August) 2-7.
- McCalla, R.J., (1990). The geographical spread of free zones associated with ports, *Geoforum* 21 (1) 121-134, [https://doi.org/10.1016/0016-7185\(90\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0016-7185(90)90010-4).
- OECD/EUIPO, (2017). Mapping the Real Routes of Trade in Fake Goods, OECD, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264278349-en>.
- Papadopoulos, A. and Voidomatis, P., (1987). Evidence for periodic seismicity in the inner Aegean seismic zone, *Pure Appl. Geophys. PAGEOPH* 125 (4), 613-628, <https://doi.org/10.1007/BF00879575>.
- Papadopoulos, N. and Malhotra, S., (2007). Export processing zones in development and international marketing: an integrative review and research agenda, *J. Macromarketing* 27 (2) 148-161, <https://doi.org/10.1177/0276146707300070>
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (1402). A review of the experience of free and special economic zones in the world of the UAE. Economic Studies Office, Business Group, Report ID; Subject Code 220, Serial Number 19106, July, 1-43. [In Persian].
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (1400). Analysis and study of the economic performance of the free trade and industrial zones of the Islamic Republic of Iran. Economic Studies Office, Subject Code 220, Serial Number 17492, May, 1-51. [In Persian].
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (1374). Reasons for the failure of free zones in Iran. Report 1500931 Research Office, December, 1-15. [In Persian].
- Shadikhodjaev, (2011). International Regulation of Free Zones: an Analysis of Multilateral Customs and Trade Rules, 10, *World Trade Rev*, <https://doi.org/10.1017/S1474745611000085>.
- shaghghi shahri, V. (2017). Regional Integration and Its Impact on Foreign Direct Investment (FDI). *Iranian Journal of Trade Studies*, 21(84), 27-64. [In Persian]. DOR: 20.1001.1.17350794.1396.21.84.2.0
- Trampus, F., Challenges, (2003). Threats and New Opportunities for the World's Free Zone. Available issues and definition, *Transnatl. Corporations* 26 (2) 141-153, <https://doi.org/10.18356/948d2781-en>.
- Burnham, J. F. (2006). Scopus Database: A Review. *Biomedical Digital Libraries*, 3(1):1. DOI:10.1186/1742-5581-3-1.
- Chiu, R.H., Lirn, T.C. Li, C.Y. Lu B.Y., Shang, K.C., (2011). An evaluation of free trade port zone in Taiwan, *Asian J. Shipp. Logist.* 27 (3) 423-445, [https://doi.org/10.1016/S2092-5212\(11\)80020-9](https://doi.org/10.1016/S2092-5212(11)80020-9).
- DaphNE, (2018). Guidelines for Industrial Development Initiatives in Ports. Available online: https://www.interreg-danube.eu/uploads/media/approved_project_public/0001/27/b18d6ffc220bb6b66426ecb4e5b0d9e04eb4e9b7.pdf.
- Davies, R.B., Mazhikeyev, A. (2019). The impact of special economic zones on exporting behavior, *Rev. Econ. Anal.* 11 (1) 145-174, <https://doi.org/10.15353/rea.v11i1.1520>.
- Etemad. (1404). Mirage of Free Zones, Narrative of 30 Years of Failure; Paradise of Smuggling, Hell of Investment. Economic Report of Etemad Newspaper, Monday, May 19, No. 6047. [In Persian].
- European Union, (2020). Free Zone Definiton, [Online]. Available online: https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/customs-procedures/what-is-importation/free-zones_en.
- Freena. (1404). Future Free Zones: Fourth Wave Technology and Smart Industries. Free and Special Economic Zones News Site, Saturday, February 26, freena.ir/detail/70512. [In Persian].
- Grubel, H.G., (1984). Free economic zones: good or bad? *Aussenwirtschaft* 39 (39) 43-56.
- Hibbard, R.E., (1943). The Yugoslav Free Zone in Salonika: A Problem in International Cooperation, Northwestern University.
- Hsu, W.K.K., Huang, S.H.S., Huynh, N.T. (2021) An evaluation model for foreign direct investment performance of free trade port zones, *Promet - Traffic - Traffico* 33 (6) 859-870, <https://doi.org/10.7307/ptt.v33i6.3844>.
- ISNA. (2018). A mirage called the free zone. ISNA report on the Mazandaran free zone and interviews with professors. August 14, news number 97052412668. [In Persian].
- Lotfali zadeh Lahroudi, A. (2024). A review of the free zone situations in scientific theories and development

- United Nations, (1990). Special Economic Zones, (SEZs).
- WFZO, (2018). Free Zone of the Future, Path to Prosperity, World Free Zone Organization.
- World Bank, (1992). Export Processing Zones, World Bank, Industry and Development Division. (Policy and Research Series Paper No. 20), Washington, D. C.
- online: <https://www.openstarts.units.it/handle/10077/5595>.
- UNCTAD, (1996). Incentives and Foreign Direct Investment, United Nations, New York and Geneva.
- UNCTAD, (1996). World investment report 1996: investment, trade and international policy arrangements, Foreign Trade Rev. 31 (3) 85–109, Available online: https://unctad.org/system/files/official-document/wir1996_en.pdf.
- UNCTAD, World investment report (2019). special economic zones. Key Messages and Overview. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2019/pdf/19-25.pdf>, 2019.